

Η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας: μια επισκόπηση

I. Εισαγωγή

Η αξιακή θεωρία αποτέλεσε τη βάση συγκρότησης της πρώτης εκδοχής μιας αυτοτελούς επιστήμης των οικονομικών σχέσεων στα τέλη του 18ου αιώνα με τη μορφή του θεωρητικού παραδείγματος της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, έτσι όπως αυτό διατυπώθηκε κυρίως μέσα από τα έργα των Adam Smith και David Ricardo. Ο ρόλος της αυτός εκπήγαξε από τη βαθιά εδραιωμένη πεποίθηση των κλασικών ότι πίσω από τη διαδικασία ανταλλαγής εμπορευμάτων —που διεξάγεται με βάση ανταλλακτικές ισοδυναμίες μεταξύ τους και τιμές— υποκρύπτεται μια διαδικασία παραγωγής, όπου τον πρώτο και καθοριστικό ρόλο έχει η ανθρώπινη εργασία. Τα υπόλοιπα στοιχεία που υπεισέρχονται στην παραγωγική διαδικασία —συνήθως η γη, οι μηχανές και οι πρώτες ύλες— δεν έχουν έναν ισότιμο και, πολύ περισσότερο, αυτοτελή ρόλο στην παραγωγή, αλλά κινητοποιούνται υπό τον έλεγχο της ανθρώπινης εργασίας. Άλλωστε, όλα αυτά τα στοιχεία αποτελούν δημιουργήματα ανθρώπινης εργασίας προηγούμενων περιόδων. Κατά συνέπεια, τα προϊόντα κάθε παραγωγικής διαδικασίας, πριν αποτιμηθούν σε όρους εγχρήματων τιμών, πρέπει να αποτιμηθούν σε όρους εργασίας. Ο χρόνος εργασίας αποτελεί το μέτρο της τελευταίας. Επομένως, κατά την κλασική Πολιτική Οικονομία, πριν και πίσω από τις τιμές (που εκφράζουν ανταλλακτικές ισοδυναμίες μεταξύ εμπορευμάτων που τελικά λαμβάνουν τη μορφή των χρηματικών τιμών) βρίσκονται εργασιακά μεγέθη, δηλαδή ποσότητες χρόνου (ανθρώπινης) εργασίας. Τα μεγέθη αυτά αποτελούν τις αξίες των εμπορευμάτων. Η οικονομική ανάλυση δεν πρέπει, επομένως, να περιοριστεί στη μορφή εμφάνισης των πραγμάτων, αλλά πρέπει να ανακαλύψει τις υποκρυπτόμενες ουσιακές σχέσεις, γιατί με βάση τις τελευταίες επιτυγχάνεται ο συντονισμός και η ρύθμιση των οικονομικών σχέσεων.

Αυτή η εν πολλοίς κοινή προβληματική των κλασικών οδήγησε στην εγκαθίδρυση της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας ως του πλαισίου οικονομικής ανάλυσης της Πολιτικής Οικονομίας και αποτέλεσε, κατά τον Marx, ένα από τα πιο λαμπρά αλλά και αντιφατικά επιτεύγματα της αστικής σκέψης. Στη συνέχεια, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, η Πολιτική Οικονομία και ιδιαίτερα η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας εκτοπίζονται από το κέντρο της οικονομικής ανάλυσης και ως νέα ορθοδοξία συγκροτήθηκαν πλέον τα Οικονομικά. Τα τελευταία εγκαταλείπουν τόσο την αξιακή θεωρία όσο και τη συνυφασμένη

με αυτή πρωτοκαθεδρία της σφαιράς της παραγωγής και στρέφονται στη μελέτη της σφαιράς της ανταλλαγής και των τιμών. Στην πρώτη φάση η απόρριψη του πλαισίου ανάλυσης της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας βασίστηκε στην προβολή μιας υποκειμενικής αξιακής θεωρίας, σε αντιπαράθεση με την αντικειμενική Εργασιακή Θεωρία της Αξίας. Το ρεύμα εκείνο που ο Marx χαρακτήρισε «χυδαία Πολιτική Οικονομία» υποστήριξε ότι, εάν υπάρχουν κάποιες υπολανθάνουσες αξίες πίσω από τις τιμές, αυτές δεν εκφράζουν εργασιακά παραγωγικά μεγέθη αλλά υποκειμενικές καταναλωτικές προτιμήσεις. Με τον τρόπο αυτό συγκροτήθηκε το πρώτο θεμελιακό στοιχείο της οριακής θεωρίας, δηλαδή η έννοια της οριακής χρησιμότητας. Στη συνέχεια, με τη συγκρότηση και της δεύτερης βασικής έννοιας της οριακής ανάλυσης, της οριακής παραγωγικότητας και τη θεωρία των παραγωγικών συντελεστών —δηλαδή με την αυτονόμηση της υπόλοιπων παραγωγικών στοιχείων από την ανθρώπινη εργασία και την εξομοίωσή τους όσον αφορά τη συνεισφορά τους στην παραγωγή— καταργήθηκε η ανάγκη οποιασδήποτε μορφής αξιακής θεωρίας και κατασκευάστηκαν τα Οικονομικά, ως το νέο κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα¹.

Η προβληματική της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας συνεχίστηκε, ως ετεροδοξία πλέον μέσα στην οικονομική σκέψη, μέσα από τη μαρξιστική παράδοση της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας (επί μιας ριζικά διαφοροποιημένης βάσης) αλλά και την επανανακάλυψη της κλασικής προβληματικής από μια σειρά άλλα ρεύματα, όπως τη μετα-κεϋνσιανή και τη νεο-οικαροδιανή παράδοση. Η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας αποτέλεσε το βασικό θεμέλιο όλων αυτών των αναλύσεων και συνεχίζει να αποτελεί ένα εξαιρετικά γόνιμο και παραγωγικό πλαίσιο οικονομικής ανάλυσης.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αυτής αναλύει το ρόλο της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας στη συγκρότηση της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και ιδιαίτερα την πιο συνεκτική διατύπωση της στην Αξιακή Θεωρία της Ενσωματωμένης Εργασίας του D.Ricardo. Το τρίτο μέρος μελετά την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του K.Marx, τη συνδεόμενη με αυτή Αξιακή Θεωρία της Αφρημένης Εργασίας, καθώς και τις πρώτες κριτικές της (ιδιαίτερα από τον Bohm-Bawerk), αλλά και τη διατύπωση του λεγόμενου προβλήματος του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές (από τους Bortkiewicz και Dmitriev). Το τέταρτο τμήμα επισκοπεί την κατάσταση πραγμάτων στο πεδίο της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας στην «ενδιάμεση περίοδο», η οποία σηματοδοτήθηκε από το έργο των Sweezy, Dobb και Meek αλλά και τη σημαίνουσα συνεισφορά του Sraffa, που οδήγησε στη συγκρότηση του νεο-οικαροδιανού ρεύματος. Το πέμπτο τμήμα παρουσιάζει τη συζήτηση για την αξία (Value Debate) της δεκαετίας του 1970 ανάμεσα στους νεο-οικαροδιανούς και τις μαρξιστικές θεωρήσεις, που σημάδεψαν όλη τη σύγχρονη προβληματική. Το έκτο μέρος μελετά τα σύγχρονα ρεύματα καθώς και τα νέα πεδία έρευνας που έχουν εμφανιστεί τις τελευταίες δεκαετίες στο έδαφος της αξιακής θεωρίας.

II. Η εργασιακή αξία, θεμελιακή κατηγορία της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας

Η άνοδος του καπιταλιστικού συστήματος βασίστηκε, αφενός, στην αποξένωση των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και τη συνακόλουθη μετατροπή της ικανότη-

τάς τους προς εργασία (εργασιακής δύναμης) σε εμπόρευμα και, αφετέρου, στην απελευθέρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων από τις φεουδαλικές ρυθμίσεις και περιορισμούς. Η εμπορευματοποίηση των βασικών όρων παραγωγής συνοδεύτηκε με τη γενίκευση της εμπορευματικής ανταλλαγής ως της βασικής διαδικασίας κυκλοφορίας των παραγόμενων προϊόντων. Με την κατάργηση των αυταρχικών φεουδαλικών κανόνων που, με αυστηρό και περιοριστικό τρόπο, εξασφάλιζαν στο προηγούμενο σύστημα το συντονισμό των οικονομικών (παραγωγικών και μη) δραστηριοτήτων, η αγορά και η εμπορευματική ανταλλαγή κατέλαβαν το ρόλο αυτό.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί οδήγησαν σε κρίσιμες κοινωνικές αλλαγές. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν η φετιχιστική διάσπαση, στο επίπεδο της μορφής, των ενιαίων κοινωνικών σχέσεων στις διακριτές επιμέρους σφαίρες της οικονομίας και της πολιτικής. Για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας η οικονομία αναδείχτηκε σ' ένα ξεχωριστό και αυτοτελές πεδίο κοινωνικών δραστηριοτήτων, όπου η αγορά αποτελούσε τον πιο προφανή τρόπο έκφρασής του. Ταυτόχρονα η απελευθέρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων από τις βασισμένες σε αυστηρούς τάξικούς διαχωρισμούς ρυθμίσεις οδήγησε στην εμφάνιση της αγοράς ως ενός χώρου ελευθερίας, αλλά όχι φυσικά ισότητας. Από την άλλη, η σφαίρα της πολιτικής —δηλαδή η διαχείριση της κοινωνίας— βασίστηκε όχι μόνο στην απελευθέρωση από μια σειρά απαγορεύσεις και περιορισμούς που αφορούσαν τις κατώτερες τάξεις αλλά και στη —σταδιακή και μετά από έντονες συγκρούσεις— εισαγωγή της τυπικής ισότητας, με τη γενίκευση των πολιτικών δικαιωμάτων για όλες τις κοινωνικές τάξεις. Το αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών ήταν η φετιχιστική (στο επίπεδο της μορφής) διάσπαση της ενότητας των κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούν το καπιταλιστικό σύστημα, οι οποίες βασίζονται στη θεμελιακή διαίρεση της κοινωνίας σε δυο βασικές κοινωνικές τάξεις, το κεφάλαιο και την εργασία, και στην εκμετάλλευση της δεύτερης από την πρώτη. Οι κοινωνικές σχέσεις αυτές εμφανίζονται, στο μεν πεδίο της οικονομίας, ως σχέση μεταξύ ελεύθερα συμβαλλόμενων (αν και άνισων) ατόμων, στο δε πολιτικό πεδίο, ως σχέσεις μεταξύ ίσων πολιτών. Με τον τρόπο αυτό, η προφανής σε άλλα κοινωνικο-οικονομικά συστήματα ενότητα των κοινωνικών σχέσεων διασπάστηκε σε επιμέρους πεδία και ανέκλυψε η ανάγκη διακριτών επιστημονικών κλάδων για τη μελέτη τους.

Το θεωρητικό πρόγραμμα της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, ως της πρώτης εκδοχής μιας διακριτής επιστήμης των οικονομικών σχέσεων, συγκροτήθηκε πάνω σε δυο θεμελιώδεις άξονες. Ο πρώτος άξονας μελετούσε τις οικονομικές σχέσεις ως διακριτό πεδίο των γενικότερων κοινωνικών σχέσεων, αλλά σε συνάφεια με τις δεύτερες. Ο προσδιορισμός «πολιτική» (δηλαδή συνολική κοινωνική) απηχεί αυτή τη διάσταση του θεωρητικού παραδείγματος της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Η αναγνώριση του ρόλου των κοινωνικών τάξεων καθώς και των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και θεσμών αποτελεί περίτρανο δείγμα αυτής της λογικής, που εξοβελίστηκε στη συνέχεια από τα Οικονομικά. Ο δεύτερος άξονας αφορούσε την αναζήτηση των βαθύτερων σχέσεων που εξασφαλίζουν την ενότητα και το συντονισμό μιας καπιταλιστικής εμπορευματικής οικονομίας, όπου η κοινωνική παραγωγή διενεργείται από ανεξάρτητες επιχειρήσεις. Η απάντηση στο ζήτημα αυτό επιδιώχτηκε να δοθεί ακριβώς με την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας.

Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η σφαίρα της παραγωγής συγκροτείται από

αυτόνομες επιχειρήσεις. Η καθεμιά απ' αυτές αποτελεί ένα ιδιωτικό εγχείρημα με στόχο την ανταλλαγή για κέρδος και έτσι οι παραγωγικές διαδικασίες τους δεν διέπονται από κανέναν εκ των προτέρων συντονισμό. Όμως τόσο οι προϋποθέσεις όσο και τα αποτελέσματα καθεμιάς απ' αυτές τις ανεξάρτητες δραστηριότητες προαπαιτούν την ύπαρξη των υπόλοιπων, και μάλιστα ότι θα λάβουν χώρα στον κατάλληλο χρόνο και στις σωστές αναλογίες. Συνεπώς, κάθε ιδιωτική και αυτόνομη διαδικασία παραγωγής προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Επιπλέον, για να μπορεί αυτή η προϋπόθεση να είναι αποτελεσματική, θα πρέπει στο τέλος οι ιδιωτικές και αυτόνομες αυτές παραγωγικές διαδικασίες να ενοποιούνται μέσα σ' αυτόν τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Η διαδικασία αυτή όμως επιτελείται σε μια άλλη σφαίρα, αυτή της ανταλλαγής, καθώς εκεί η φαινομενική ανεξαρτησία κάθε ιδιωτικής παραγωγικής διαδικασίας συσχετίζεται με την ουσιακή αλληλεξάρτηση που είναι εγγενής στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Συνεπώς, ο κοινωνικός δεσμός εμφανίζεται μόνο στη σφαίρα της ανταλλαγής, όπου τα αποτελέσματα της παραγωγής (εμπορεύματα) ανταλλάσσονται μεταξύ τους και οι αντιφάσεις της εμπορευματικής παραγωγής εμφανίζονται και ταυτόχρονα επιλύονται. Εάν η ανταλλαγή εμπορευμάτων —με βάση ανταλλακτικές ισοδυναμίες ή σχετικές τιμές μεταξύ τους— είναι αυτή η οποία επιτελεί το έργο του συντονισμού της κοινωνικής παραγωγής, είναι φανερό ότι αυτές οι ανταλλακτικές ισοδυναμίες δεν μπορεί να είναι οποιεσδήποτε, αλλά οφείλουν να είναι σαφώς καθορισμένες. Εν ολίγοις, οι προδήλως ευμετάβλητες ανταλλακτικές ισοδυναμίες θα πρέπει να κυβερνώνται από κάποιους θεμελιώδεις νόμους-σχέσεις. Η κλασική Πολιτική Οικονομία, σε αντίθεση με την προηγηθείσα Εμποροκρατία, αποπειράθηκε ορθά να ανακαλύψει τους νόμους αυτούς στη σφαίρα της παραγωγής και όχι στην ανταλλαγή. Επιπλέον, υποστήριξε ότι ο κρίσιμος παράγοντας της παραγωγής —αυτός που αποτελεί το *sine qua non* στοιχείο για τη δημιουργία του κοινωνικού πλούτου— είναι η ανθρώπινη εργασία. Κατά συνέπεια, οι νόμοι που διέπουν τη σφαίρα της παραγωγής αφορούν πρωτίστως την εργασία. Ήταν, επομένως, η απάντηση στο ερώτημα περί της πηγής δημιουργίας του κοινωνικού πλούτου αυτή που οδήγησε την κλασική Πολιτική Οικονομία στην παραγωγή και την εργασία.

Ο A.Smith —οικοδομώντας πάνω σε προϋπάρχουσες υβριδικές αντιλήψεις, όπως αυτή του W. Petty («η εργασία είναι ο πατέρας και η ενεργός αρχή του πλούτου και η γη η μητέρα του»), οι οποίες είχαν υπερκεράσει τις φυσιοκρατικές προκαταλήψεις με την αγροτική εργασία— διατύπωσε μια εκδοχή της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας. Έχοντας διακρίνει μεταξύ της αξίας χρήσης και της αξίας ανταλλαγής ενός εμπορεύματος και υποστηρίζοντας ότι η οικονομική ανάλυση πρέπει να εστιάσει στη δεύτερη, αναγνώρισε ως περιεχόμενο της την εργασία:

«Η αναλογία ανάμεσα στις ποσότητες της εργασίας που χρειάζονται για την απόκτηση διάφορων αντικειμένων... είναι η μόνη ρύθμιση που μπορεί να προσφέρει κάποιο κανόνα για την ανταλλαγή του ενός εμπορεύματος με το άλλο... Σε αυτή την κατάσταση πραγμάτων, όλο το προϊόν της εργασίας ανήκει στον εργάτη, και η ποσότητα της εργασίας που απασχολείται συνήθως για την απόκτηση ή παραγωγή κάθε εμπορεύματος είναι το μόνο δεδομένο που μπορεί να καθορίσει την ποσότητα της εργασίας που πρέπει, συνήθως, να αγοραστεί, να απαιτηθεί ή να ανταλλαχτεί με αυτή» (Smith, 1986, σσ.150-1).

Συνεπώς, η ενσωματωμένη εργασία σ' ένα εμπόρευμα ορίζει μια «φυσική τιμή» (όπως ονομάζει την αξία ο Smith) που αποτελεί τον πυρήνα γύρω από τον οποίο κυμαίνονται συνεχώς οι τιμές όλων των εμπορευμάτων. Όμως, η διατύπωση της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας από τον Smith δεν ήταν άμοιρη προβλημάτων. Η ισχύς της περιορίστηκε σε κάποιο (μυθικό) προκαπιταλιστικό στάδιο, όπου ο κάθε παραγωγός κατείχε τα εργαλεία και τα μέσα παραγωγής του και αντάλλαζε το προϊόν του. Όμως, όπως βιάστηκε να πανηγυρίσει ο Samuelson (1971, σ. 404), «μόλις συσσωρευτεί κάποιο απόθεμα στα χέρια ιδιαίτερων προσώπων, είναι φυσικό ορισμένα απ' αυτά να το χρησιμοποιήσουν βάζοντας εργατικούς ανθρώπους να δουλέψουν κι εφοδιάζοντάς τους με υλικά και μέσα συντήρησης, ώστε να πραγματοποιήσουν κέρδος με την πώληση της εργασίας τους ή με όσα η εργασία τους προσθέτει στην αξία των υλικών». Υπό αυτές τις συνθήκες, η αξία που προσθέτει ο εργάτης στα υλικά αναλύεται σε δυο μέρη, στους μισθούς και στο κέρδος. «Σε αυτή την κατάσταση πραγμάτων, το συνολικό προϊόν δεν ανήκει πάντα στον εργάτη. Αυτός πρέπει στις περισσότερες περιπτώσεις να το μοιράζεται με τον κάτοχο του αποθέματος που τον απασχολεί». Συνεπώς, «στην τιμή των εμπορευμάτων... το κέρδος του αποθέματος αποτελεί συστατικό μέρος απόλυτα διαφορετικό από τους μισθούς εργασίας και καθορίζεται από εντελώς διαφορετικές αρχές» (Smith, 1986, σσ.152-3). Με τον τρόπο αυτό, ο Smith μετακινήθηκε από την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας προς μια προσθετική θεωρία της αξίας βασισμένη στα εισοδηματικά μερίδια. Η αξία δεν καθοριζόταν πλέον από την εργασία αλλά από τη γαιοπρόσοδο, το κέρδος και το μισθό εργασίας.

Ένα άλλο πρόβλημα-δείγμα των αντιφατικών και ανεπεξέργαστων πολλές φορές απόψεων του Smith, είναι ότι σε άλλα μέρη του έργου του συγχέει την αξία ως έκφραση της ξοδευμένης για να παραχθεί ένα εμπόρευμα εργασίας με την ποσότητα εργασίας που μπορεί να αγοράσει το εμπόρευμα αυτό όταν ανταλλαχθεί (δηλαδή με την εξουσιαζόμενη εργασία [labour commanded] στην ανταλλαγή). Όπως έδειξε όμως ο Ricardo, οι δυο αυτές ποσότητες εργασίας μόνον υπό ειδικές συνθήκες είναι ταυτόσημες.

Με τον D.Ricardo η Πολιτική Οικονομία ολοκληρώθηκε ως θεωρητικό παράδειγμα με αυστηρή συνοχή και μεθοδολογία και η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας αποτέλεσε τη βάση της οικονομικής της ανάλυσης. Θεωρώντας ότι η επιστήμη δεν μπορεί να λειτουργήσει πλέον μόνο με την «περιγραφή», αφενός, και την «ανάλυση», αφετέρου, αναζήτησε γενικούς νόμους κίνησης του καπιταλισμού. Αναγνώρισε ως τη βασική αρχή λειτουργίας του συστήματος τον προσδιορισμό της αξίας από την ενσωματωμένη εργασία και επεδίωξε να αναγάγει όλες τις εξωτερικές εμφανίσεις σ' αυτή, θέση την οποία ο Marx χαρακτήρισε ως τη «μεγάλη συνεισφορά του Ricardo στην επιστήμη». Όμως, η μέθοδός του χαρακτηρίστηκε από τον εμπειρισμό καθώς, ενώ ξεκίνησε ορθά από τον προσδιορισμό της αξίας (και των τιμών) από την εργασία, μετά προσπάθησε να ανάγει άμεσα όλα τα φαινόμενα σε αυτόν, ακόμη και εκείνα που αντιφάσκουν. Έτσι, οι αφαιρέσεις του ήταν λανθασμένες, «βίαιες» όπως τις χαρακτηρίζει ο Marx. Ενώ διέκρινε μεταξύ εμπειρικής επιφάνειας και ουσίας, κατανοούσε την τελευταία ως κάτι σταθερό και αμετάβλητο και την πρώτη ως απλές και άμεσες φαινομενικές μορφές της δεύτερης. Επομένως αδυνατούσε να συλλάβει το δυναμικό και ιστορικό χαρακτήρα τους, τους μετασχηματισμούς αλλά και την ενότητά τους. Αυτός ο κληροδοτημένος από τον Locke εμπειρισμός τον οδήγησε, αφενός, να θεωρήσει τον κεφα-

λαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως υπεριστορική μορφή, αφετέρου, να αποπειραθεί να αντιμετωπίσει άμεσα, αδιαμεσολάβητα όλα τα φαινόμενα που αντίκεινται στον προσδιορισμό των τιμών από τις αξίες και την ενσωματωμένη εργασία.

Όπως είναι γνωστό, το ενδιαφέρον του Ricardo —ξεκινώντας με μια, αντίστοιχη με τη σμιθιανή, πεποίθηση ότι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα αποτελεί μια φυσική τάξη πραγμάτων που προσιδιάζει στην ανθρωπινή φύση και συνεπώς δεν τίθεται θέμα αλλαγής τους παρά τα όποια προβλήματά του— επικεντρώθηκε στην ποσοτική διάσταση της αξίας. Αυτό τον διαφοροποίησε τόσο από τον Smith όσο και με τον Marx, Ο πρώτος εστίαζε το ενδιαφέρον του στην κατάδειξη της προέλευσης του κοινωνικού πλούτου από την εργασία και σαφώς λιγότερο στην κατάδειξη της ποσοτικής αντιστοιχίας και του καθορισμού των τιμών από τις αξίες. Οι αντιφάσεις της σμιθιανής προσέγγισης προήλθαν εν πολλοίς ακριβώς από την *in passim* αντιμετώπιση της δεύτερης διάστασης. Αντιθέτως ο Ricardo, έχοντας δεδομένες τις απαντήσεις αλλά και τις αντιφάσεις του Smith, επεδίωξε να δείξει πως οι εργασιακές αξίες αποτελούν το βασικό οδηγό λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Δηλαδή ότι οι σχετικές τιμές των εμπορευμάτων είναι αναλογική έκφραση της ενσωματωμένης εργασίας σε αυτά.

Αναιρώντας τη σμιθιανή σύγχυση ενσωματωμένης και ελεγχόμενης εργασίας, ο Ricardo διευκρίνισε ότι είναι η πρώτη που προσδιορίζει την αξία. Επιπλέον, κατανοούσε πληρέστερα τον προσδιορισμό της σφαιράς της ανταλλαγής από την παραγωγή και μάλιστα από την εργασία υπό συνθήκες παρουσίας του κεφαλαίου, του «συσσωρευμένου αποθέματος» που εκτροχίασε την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας του A.Smith. «Όχι μόνο η εργασία η εφαρμοσμένη άμεσα στα εμπορεύματα επηρεάζει την αξία τους, αλλά επίσης η εργασία η οποία είναι εναποθετημένη στα μέσα, τα εργαλεία και τα κτίρια, με τα οποία μια τέτοια εργασία υποβοηθείται». Όμως, παρόλο που αναγνώριζε τα μέσα παραγωγής ως συσσωρευμένη παρελθούσα εργασία, περιοριζόταν να τα θεωρεί ως φυσικά αντικείμενα και όχι ως κεφάλαιο, δηλαδή μια κοινωνική σχέση. Βέβαια δεν κάνει αυτό το σφάλμα στη θεωρία του περί διανομής (η οποία όμως είναι διαχωρισμένη από τη θεωρία της αξίας του —βλέπε Gerstein I., 1986, σ. 50).

Η πρώτη προσπάθειά του —με το περίφημο δοκίμιο του 1815 (*Ένα Δοκίμιο πάνω στην επίδραση μιας χαμηλής τιμής του σίτου πάνω στα κέρδη του αποθέματος*)— περιστράφηκε γύρω από την ανεύρεση ενός αμετάβλητου μέτρου της αξίας συνδέοντας την αξία της εργασίας (της εργασιακής δύναμης, ορθότερα κατά τον Marx) με τον αγροτικό τομέα και τη μαλθουσιανή θεωρία περί πληθυσμού. Θεωρώντας ότι η εργατική τάξη δεν είναι ενεργός κοινωνικά —δεν έχει μια κοινωνική και πολιτική βαρύτητα— και αποτελεί απλά ένα ζωικό πληθυσμό που η αναπαραγωγή του (και το κόστος της) ρυθμίζονται από φυσικά δεδομένα και διασφαλίζουν μόνιμη ισορροπία. Τότε η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας γίνεται ταυτόσημη με μια θεωρία όπου το μέτρο της αξίας είναι τα μέσα διατροφής του ζωικού αυτού πληθυσμού: όπου «εργασία» μπορούμε να βάλουμε τον όρο «αναγκαία μέσα διατροφής». Αν ένα γεωργικό προϊόν (τα δημητριακά) αποτελεί το βασικό είδος διατροφής του εργατικού πληθυσμού, τότε συνδέεται η εργασία (εργασιακή δύναμη), σαν μια ποσότητα πόρων που αναπαράγεται σε συνθήκες ισορροπίας, με την παραγωγή σε φυσικές μονάδες ενός τομέα της οικονομίας —του αγροτικού. Ο πληθυσμός που απασχολείται σ' αυτόν παράγει

δημητριακά, ο δε αγροτικός τομέας που παράγει δημητριακά αναπαράγει τον πληθυσμό. Εάν ακολουθώσ υποτεθεί ότι ο τομέας αυτός έχει ως εισροή μόνον εργασία και σπόρους δημητριακών (προϊόντα προηγούμενης παραγωγής του ίδιου τομέα), τότε —με δεδομένη την αξία της εργασίας σε δημητριακά (από τη μαλθουσιανή θεωρία και το «σιδηρούν νόμο των μισθών») — η εκροή του αγροτικού τομέα διαιρούμενη με το άθροισμα των δυο εισροών (εργασίας και σπόρων δημητριακών) μετρά την απόδοση του τομέα ανεξάρτητα από τις φυσικές διαστάσεις του προϊόντος. Στην περίπτωση αυτή, το ποσοστό κέρδους στον αγροτικό τομέα —δηλαδή η σχέση μεταξύ τμήματος του συνολικού αγροτικού προϊόντος που πλεονάζει και εκείνου που καταναλώνεται για να συντηρηθεί ο εργαζόμενος πληθυσμός— μπορούσε να υπολογιστεί άμεσα, χωρίς παρέκβαση στις τιμές των αγαθών, υπό την προϋπόθεση ότι οι όροι αυτής της σχέσης ήταν φυσικά ομοιογενείς. Συνεπώς, στον αγροτικό τομέα το ποσοστό κέρδους δεν κυμαινόταν ως αποτέλεσμα αλλαγών στους πραγματικούς μισθούς. Επειδή το ποσοστό κέρδους πρέπει να εξισωθεί μεταξύ των διάφορων τομέων παραγωγής, το σύστημα τιμών όφειλε να είναι τέτοιο ώστε να επιβάλλει την εξίσωση των ποσοστών κέρδους των υπόλοιπων τομέων μ' αυτό του βασικού τομέα, δηλαδή του αγροτικού. Στη συζήτηση που ακολούθησε, ο Malthus εξέθεσε μια σημαντική αδυναμία της ρικαρδιανής επιχειρηματολογίας, δείχνοντας ότι δεν υπάρχει τομέας της οικονομίας όπου τόσο το προκαταβλημένο κεφάλαιο όσο και τα παραγόμενα προϊόντα να είναι ομογενή. Οι εργάτες καταναλώνουν και προϊόντα του δευτερογενούς τομέα και, συνεπώς, ο υπολογισμός του ποσοστού κέρδους εμπλέκει τη σύγκριση ενός αθροίσματος ετερογενών αγαθών και απαιτεί την ύπαρξη μιας κοινής μονάδας μέτρησης.

Αποδεχόμενος το πρόβλημα αυτό, ο Ricardo επεδίωξε να ανακαλύψει μια τέτοια μονάδα μέτρησης της ετερογενούς μάζας των παραγόμενων προϊόντων που να τα μετατρέπει σε μια ομογενή διάσταση και να εκφράζεται στην ανταλλαγή μεταξύ τους στην αγορά διαμέσου των σχετικών τιμών. Βασικό στοιχείο αυτής της δεύτερης και γενικότερης προσέγγισης υπήρξε η αναζήτηση ενός αμετάβλητου μέτρου της αξίας, με τη μορφή είτε ενός πραγματικού εμπορεύματος είτε ενός σταθμισμένου καλαθιού πραγματικών εμπορευμάτων. Απαραίτητο στοιχείο αυτού του αμετάβλητου μέτρου έπρεπε να ήταν το ότι δεν θα απέκλινε η τιμή του από την αξία του εξαιτίας διανεμητικών επιδράσεων. Η προσπάθεια αυτή συγκεκριμενοποιήθηκε στη διατύπωση μιας Αξιακής Θεωρίας της Ενσωματωμένης Εργασίας. Όμως στο σημείο αυτό ανέκυψε ένα ανυπέροβλο πρόβλημα, καθώς οι τιμές εξαρτώνται από το ποσοστό κέρδους αλλά επίσης γιατί δεν αντανακλούν επακριβώς τις αξίες. Τα προβλήματα αυτά ήταν γνωστά στον Ricardo, ο οποίος τελικά αναγνώρισε ότι ένα τέτοιο (αμετάβλητο) μέτρο είναι αδύνατο να αποκτηθεί, επειδή δεν υπάρχει κανένα εμπόρευμα το οποίο δεν είναι εκτεθειμένο στις ίδιες διακυμάνσεις όπως τα πράγματα των οποίων την αξία πρέπει να επιβεβαιώσει· δηλαδή δεν υπάρχει κανένα εμπόρευμα το οποίο δεν υπόκειται στο να απαιτήσει περισσότερη ή λιγότερη εργασία για την παραγωγή του (Ricardo, 1972, σ. 27).

Όπως έδειξε ο Marx αργότερα, η ρικαρδιανή θεωρία —εν πολλοίς εξαιτίας της εσφαλμένης μεθοδολογίας της αλλά και της περιορισμένης κοινωνικής οπτικής της— υποπίπτει σε μια σειρά καθοριστικά σφάλματα. Πρώτο, συγχέει την υπεραξία με μια από τις μορφές εμφάνισής της, το κέρδος. Αυτό προκύπτει από τη λανθασμένη αντίληψή της για τα μέσα παραγωγής, τα οποία βλέπει μόνο στην άμεση μορφή τους ως «συσσωρευμένη εργασία».

Καταλήγει, συνεπώς, σε μια θεωρία του πλεονάσματος. Στο ερώτημα από πού προέρχεται το κέρδος (η πρόσδοδος που εισπράττουν οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής) τελικά, δεν δίνεται καμιά απάντηση. Το κέρδος είναι η διαφορά μεταξύ της συνολικής εργασίας και της εργασίας που απαιτείται για να αναπαραχθεί αυτή η συνολική εργασία. Αυτό εξαρτάται από το λόγο παραγωγή προς κατανάλωση. Η πηγή του πλεονάσματος δεν είναι, λοιπόν, συνδεδεμένη με τη θεωρία της αξίας. Το πλεόνασμα είναι ένα καθαρό υπόλοιπο, το οποίο περιέχεται στα χέρια των κεφαλαιοκρατών αφού αφαιρεθούν τα τρέχοντα έξοδά τους για την παραγωγή. Δεύτερο, δεν κατανοεί ότι οι τιμές ποτέ δεν ταυτίζονται με τις αξίες, αλλά μετασχηματίζονται σε τιμές παραγωγής γύρω από τις οποίες κυμαίνονται οι τιμές, ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση. Τρίτον, έχει μια αδύναμη θεωρία του ανταγωνισμού, που καταλήγει να θεωρεί τη διαμόρφωση του —κατά Marx— γενικού μέσου ποσοστού κέρδους ως μια περίπου αυτόματη διαδικασία.

Στο θεωρητικό πεδίο, η Αξιακή Θεωρία της Ενσωματωμένης Εργασίας του Ricardo σκόνησε ακριβώς στο βασικό της στόχο, δηλαδή στην ανάλυση της ποσοτικής διάστασης της αξίας. Όμως η υποχώρησή της από το επιστημονικό προσκήνιο δεν οφείλεται στις θεωρητικές της αδυναμίες αλλά στην προϊούσα πλέον ασυμβατότητα της με τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις. Η ωρίμανση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και η ανάδυση των εγγενών αντιφάσεων του, και ιδιαίτερα της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας, την κατέστησε εξαιρετικά απρόσφορη, καθώς εύκολα μπορούσε να οδηγήσει στην ανακάλυψη των κεφαλαιοκρατικών εκμεταλλευτικών σχέσεων. Η οριακή θεωρία ξεκίνησε από την αδυναμία της ρικαρδιανής ανάλυσης να ερμηνεύσει τη σχέση αξιών-τιμών, αλλά το κύριο κέντρο βάρους της ήταν η αμφισβήτηση του ιδιαίτερου ρόλου της εργασίας και η αντικατάστασή του από τη θεωρία των παραγωγικών συντελεστών. Η συνέχεια είναι γνωστή. Στα χέρια των Walras, Menger, Jevons και J.B.Clark ο προσδιορισμός Πολιτική (που υποδήλωνε τη συνολική κοινωνική και σε συνάρτηση με τις πολιτικές σχέσεις θεώρηση της οικονομίας) εξαλείφθηκε και το νέο επιστημονικό παράδειγμα που δημιουργήθηκε από τους επιγόνους τους —τα Οικονομικά— επικεντρώθηκαν στη μελέτη ατομιστικώς δρώντων υποκειμένων. Μόνον εκ των υστέρων και αθροίζοντας με έναν εξαιρετικά προβληματικό τρόπο τα υποκείμενα αυτά θεωρείται η οικονομία ως σύνολο. Φυσικά απουσιάζουν οι κοινωνικές τάξεις και οτιδήποτε (εργασιακές σχέσεις, πολιτικές σχέσεις, θεσμοί κ.λπ.) μπορεί να παραπέμψει σ' αυτές. Έκτοτε η αξιακή θεωρία είναι ένα ανύπαρκτο ζήτημα για τα Οικονομικά που περιορίζονται απλά και μόνο στη θεωρία των τιμών.

III. Η αξιακή θεωρία του Marx και οι πρώτες αντιπαράθεσεις

Με την κατάρρευση της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και την εκθρόνισή της από τα Οικονομικά, συγκροτήθηκε κι ένα άλλο θεωρητικό ρεύμα, η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας του Marx. Εάν η κλασική Πολιτική Οικονομία αποτέλεσε ένα από τα πιο λαμπρά θεωρητικά επιτεύγματα της αστικής σκέψης, η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας βασίστηκε ακριβώς στον άλλο —αλλά και ανταγωνιστικό— πόλο της αστικής κοινωνίας, την εργατική τάξη. Δεν είναι παράξενο, επομένως, το ότι η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας αποτέλεσε

επίσης το πλαίσιο οικονομικής ανάλυσης και του ρεύματος αυτού. Για το οικονομικό θεωρητικό παράδειγμα της ανερχόμενης αστικής τάξης πραγμάτων, την κλασική Πολιτική Οικονομία, δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα παραδοχής του ότι η εργασία έχει έναν ιδιαίτερο και αναντικατάστατο ρόλο στη δημιουργία του κοινωνικού πλούτου. Η τελευταία καθορίστηκε από την πεποίθηση ότι οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις αποτελούν μια φυσική τάξη πραγμάτων που επανόρθωσε τις προηγηθείσες παρά φύσει καταστάσεις —ιδιαιτέρως του φεουδαλισμού— απελευθερώνοντας την ανθρώπινη δράση από αυταρχικούς περιορισμούς και οδηγώντας σε μια ραγδαία και πρωτόγνωρη αύξηση του κοινωνικού πλούτου. Επομένως, η κλασική Πολιτική Οικονομία, ενώ είχε πλήρη επίγνωση των κοινωνικών αντιθέσεων και της ταξικής πάλης (ιδιαιτέρως μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας), υπέθετε ότι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα αποτελεί κάποιου τύπου τέλος της ιστορίας εφόσον δεν μπορεί να υπάρξει υπέρβαση της φυσικής τάξης πραγμάτων. Η εργασία, υπό την αναγκαία όμως καθοδήγηση του κεφαλαίου, δημιουργεί τον πλούτο αυτό και, συνεπώς, οι βασικοί νόμοι συντονισμού και ρύθμισης των οικονομικών σχέσεων αναφέρονται σ' αυτή. Η ωρίμανση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και η εκρηκτική ανάδειξη των εγγενών αντιθέσεων και προβλημάτων του οδήγησε στην ανάγκη θεωρητικής συγκάλυψης των θεμελιακών σχέσεων του και του θεωρητικού πρίσματος που μπορεί να τα αποκαλύψει και να τα μελετήσει. Για τον ίδιο όμως λόγο αλλά και με ριζικά διαφορετικό σκοπό η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας υιοθέτησε την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας.

Ο Marx, ξεπερνώντας την αγκύλωση της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας με την υποτιθέμενη φυσική τάξη πραγμάτων, έθεσε το πρόβλημα των κοινωνικών σχέσεων με έναν πολύ πιο καθαρό τρόπο: οι κοινωνικές αντιφάσεις παραμένουν πάντα εν λειτουργία, η Ιστορία παραμένει ανοικτή, η ανθρωπότητα μπορεί —και πρέπει— να βαδίσει στην κατάργηση των ταξικών κοινωνιών (που αποτελούν την προϊστορία της) και στη συγκρότηση της αταξικής κοινωνίας (που μ' αυτή θα αρχίσει η πραγματική Ιστορία της). Επομένως, η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας δεν αποτελεί απλά μια θεωρητική κριτική του προϋπάρχοντος θεωρητικού πλαισίου, αλλά επιπλέον συνδέεται με ένα κοινωνικό ρεύμα και αποσκοπεί σε πρακτικά κοινωνικά αποτελέσματα. Δεν πρόκειται για την επιστήμη της υποστηριζόμενης μέλλουσας αταξικής κοινωνίας, γιατί αυτή η επιστήμη δεν μπορεί παρά να είναι δημιουργία της ίδιας εκείνης της κοινωνίας. Είναι όμως η ριζική κριτική της υπάρχουσας κοινωνίας και της πιο διεισδυτικής θεωρίας της και η σύνδεση αυτής της κριτικής με εκείνες τις κοινωνικές δυνάμεις που μέσα στην υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα αγωνίζονται για τη δημιουργία της νέας κοινωνίας. Η καθοριστική θεωρητική τομή της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας σε σχέση με την προκάτοχό της —και πολύ δε περισσότερο με τα Οικονομικά— είναι διπλή. Πρώτον, αποκαλύπτει την κυρίαρχη —αλλά και ταυτόχρονα συσκοτιζόμενη— κοινωνική σχέση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και το ότι αυτή είναι μια σχέση εκμετάλλευσης. Την ύπαρξη και την ουσία της σχέσης αυτής είχε ψηλαφήσει η Κλασική Πολιτική Οικονομία, αλλά δεν ήταν μέσα στην κοινωνική οπτική της —δεν μπορούσε και δεν ήθελε— η αναγνώρισή της. Δεύτερο, δεν ανακαλύπτει μόνο πίσω από τις επιφανειακές μορφές τις κρυμμένες ουσίες, αλλά και επιδιώκει να καταδείξει γιατί και με ποιον τρόπο αυτές οι ουσίες εκφράζονται με εκείνες τις μορφές.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, το θεωρητικό έργο του Marx δεν αποτελεί τη θεμε-

λίωση της Πολιτικής Οικονομίας ως προλεταριακής (όπως, για παράδειγμα, ισχυρίζεται ο Hilferding, 1993, σ. 288), αλλά την κριτική ανατροπή της και την τοποθέτηση των βάσεων για το μελλοντικό σχηματισμό από την αταξική κοινωνία της δικής της αυτοτελούς κοινωνικής επιστήμης και όχι το θεωρητικό μετασχηματισμό της επιστήμης της προηγούμενης αστικής κοινωνίας. Από αυτή την άποψη, ο υπότιτλος του *Κεφαλαίου* («Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας») είναι σαφής και κατηγορηματικός.

Στα πλαίσια της μαρξικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας απόκτησε έναν αναντικατάστατο αλλά και σαφώς διαφορετικό από ό,τι στα πλαίσια της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας ρόλο. Βασικός στόχος της είναι η κατάδειξη των κοινωνικών σχέσεων του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, της εκμεταλλευτικής φύσης τους και του ιστορικά δυνάμενου να υπερχεραστεί χαρακτήρα τους. Εάν για τον Smith η ποιοτική διάσταση της αξίας περιοριζόταν στο ερώτημα γύρω από την πηγή δημιουργίας του κοινωνικού πλούτου —σε διάκριση με την έμφαση του Ricardo στον ποσοτικό προσδιορισμό των αξιών—, για τον Marx επεκτείνεται σε όλα τα προαναφερθέντα ζητήματα. Επιπλέον ο τελευταίος, έχοντας ένα υπέρτερο φιλοσοφικό υπόβαθρο, αντιμετώπισε με έναν αρτιότερο τρόπο μια σειρά σημαντικά μεθοδολογικά ζητήματα. Ιδιαίτερης σημασίας, όσον αφορά την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας, είναι η κατανόηση από τον Marx όχι μόνο της διαφοράς μορφής-περιεχομένου αλλά και των διαλεκτικών σχέσεων ανάδρασης μεταξύ της δεύτερης (καθορίζουσας) και της πρώτης (καθοριζόμενης) πλευράς, σε αντίθεση με τις βίαιες αφαιρέσεις του Ricardo (βλέπε Zeleny, 1980, σ. 23).

Στη θέση της Αξιακής Θεωρίας της Ενσωματωμένης Εργασίας, που περιοριζόταν στη θεώρηση των τεχνικών όρων εργασίας, ο Marx διατύπωσε αυτή της Αφηρημένης Εργασίας με ένα διπλό σκοπό. Αφενός να συλλάβει την κοινωνική διάσταση της παραγωγικής διαδικασίας και των όρων εργασίας και συνεπώς τις ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας. Αφετέρου, να εξηγήσει με αρτιότερο τρόπο τη σχέση παραγωγής-κυκλοφορίας-διανομής, δηλαδή τις διαδικασίες ανταγωνισμού μεταξύ των επιμέρους κεφαλαίων. Αξιοποιώντας την υπέρτερη διαλεκτική μεθοδολογία του, προχώρησε στη διατύπωση της ανάλυσης της μορφής της αξίας (value-form) μέσω αυτής στην παραγωγή της έννοιας της υπεραξίας, που αποτυπώνει πώς η παραγωγή αξίας από την εργασία οδηγεί στην εκμεταλλευτική ιδιοποίησή της από το κεφάλαιο. Με τον τρόπο αυτό υπερχέρασε τη θολή ρικαρδιανή κατηγορία του πλεονάσματος, που αδυνατούσε να αποκαλύψει την πηγή προέλευσής του:

«Μια από τις βασικές ελλείψεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας είναι ότι δεν κατάφερε ποτέ από την ανάλυση του εμπορεύματος και ειδικότερα της αξίας του εμπορεύματος να βρει τη μορφή εκείνη της αξίας που τη μετατρέπει ακριβώς σε ανταλλακτική αξία. Ίσα-ίσα οι καλύτεροι εκπρόσωποί της, όπως ο Α. Σμιθ και ο Ρικάρντο, πραγματεύονται τη μορφή της αξίας σαν κάτι τελείως το αδιάφορο ή σαν κάτι το εξωτερικό για την ίδια τη φύση του εμπορεύματος. Η αιτία γι' αυτό δεν βρίσκεται μόνο στο ότι την προσοχή τους την απορροφά ολόκληρα η ανάλυση του μεγέθους της αξίας. Η αιτία βρίσκεται βαθύτερα. Η μορφή αξίας του προϊόντος της εργασίας είναι η πιο αφηρημένη, μα και η πιο γενική μορφή του αστικού τρόπου παραγωγής, που έτσι χαρακτηρίζεται σαν ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικής παραγωγής κι επομένως χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα και ιστορικά. Όταν λοιπόν την πάρει κανείς κατά λάθος για την αιώνια φυσική μορφή της κοινωνικής παραγωγής, παραβλέπει αναγκαστικά και

το ειδικό της μορφής του εμπορεύματος και την παραπέρα εξέλιξη, της μορφής του χρήματος, της μορφής του κεφαλαίου κ.λπ. Γι' αυτό βρίσκουμε στους οικονομολόγους που συμφωνούν απόλυτα ότι ο χρόνος εργασίας είναι το μέτρο του μεγέθους της αξίας, τις πιο παρδαλές και πιο αντιφατικές αντιλήψεις για το χρήμα, δηλαδή για την ολοκληρωμένη μορφή του γενικού ισοδύναμου» (Marx, 1978, τομ. I, σ. 94).

Μέσα απ' αυτό το θεωρητικό πρίσμα, ο Marx ξεπέρασε και μια σειρά άλλες αδυναμίες της ρικαρδιανής θεώρησης. Η τελευταία ποτέ δεν κατόρθωσε να ενοποιήσει την εργασιακή θεωρία της αξίας με τη θεωρία χρήματός της, καθώς αποδεχόταν την ποσοτική θεωρία του χρήματος (που διχοτομεί την οικονομία σ' έναν «πραγματικό» και έναν «ονομαστικό» τομέα). Αντιθέτως, ο Marx απέρριψε την τελευταία και πρότεινε μια ενιαία θεωρία της εργασίας, της αξίας και του χρήματος, όπου η πρώτη αποτελεί το περιεχόμενο της αξίας (και το μέτρο της, ο χρόνος εργασίας, το ενδοφύες μέτρο της αξίας) ενώ το δεύτερο είναι η εξωτερική της έκφραση (και το μέτρο του είναι το εξωτερικό μέτρο της αξίας). Επίσης, διευκρίνισε ότι η αξία ενός εμπορεύματος δεν καθορίζεται απλά από την ξοδευμένη για να παραχθεί εργασία αλλά από την κοινωνικά αναγκαία εργασία⁴.

Όσον αφορά το πρόβλημα της έκφρασης των αξιών σε τιμές, η μαρξική ανάλυση εισήγαγε ένα πολύ πιο σύνθετο θεωρητικό πλαίσιο. Σύμφωνα με τη ρικαρδιανή πεποίθηση, οι τιμές απλά κυμαίνονται γύρω από τις εργασιακές αξίες, οι οποίες αποτελούν το «κέντρο βάρους» τους⁵. Αντιθέτως ο Marx έδειξε ότι αναγκαστικά οι τιμές, παρόλο που καθορίζονται, θα διαφέρουν από τις αξίες. Πρόκειται, συνεπώς, όχι απλά για μια διαδικασία καθορισμού αλλά για μια διαδικασία μετασχηματισμού σε αρκετά στάδια όπου το αποτέλεσμα της αναγκαία διαφέρει από την αιτία δημιουργίας του. Τη διαδικασία αυτή μελέτησε, σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης —και, κατά συνέπεια, με διαφορετικές αφηρητικές υποθέσεις— ιδιαίτερα στον πρώτο και στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*⁶. Η βασική ιδέα του Marx ήταν ότι ο κεφαλαιοκρατικός ανταγωνισμός αναδιανέμει την παραχθείσα αξία από τον ένα κλάδο και παραγωγό στον άλλο, χωρίς όμως να αλλάζει ούτε τη συνολικά παραχθείσα αξία (δηλαδή το άθροισμα των τιμών ισούται με το άθροισμα των αξιών) ούτε το επίπεδο εκμετάλλευσης (δηλαδή το άθροισμα της υπεραξίας ισούται με το άθροισμα των κερδών). Η διαδικασία αυτή ξεκινά από τις εργασιακές αξίες (δηλαδή την ξοδευμένη κοινωνικά αναγκαία εργασία), περνά στις τιμές παραγωγής (δηλαδή σε «μετασχηματισμένες αξίες» που εξασφαλίζουν την εξίσωση των ποσοστών κέρδους) και καταλήγει στις τιμές αγοράς (που είναι οι τελικές παρατηρήσιμες εγχρήματες τιμές).

Μια πρώτη, και ίσως η πιο ισχυρή μέχρι σήμερα, επίθεση ενάντια στη μαρξική θεωρία εξαπολύθηκε από τον Bohm-Bawerk (1975). Κατά τον Kay (1979), η ανωτερότητά της, σε σχέση με άλλες κριτικές, έγκειται σε δυο παράγοντες:

(α) Τη στενή προσοχή που έδωσε ο Bohm-Bawerk στο κείμενο του *Κεφαλαίου*, δείχνοντας μια συστηματική προσπάθεια όχι για μια πολεμική αλλά για την αντιμετώπιση του Marx στο ίδιο το έδαφός του

(β) Τη ρητή σύνδεση της κριτικής του με τη θετικιστική απόρριψη της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου: ο Marx δεν εξήγαγε από γεγονότα τις θεμελιώδεις αρχές του συστήματός του, είτε μέσω ενός ορθού εμπειρισμού είτε μέσω μιας συμπαγούς οικονομικο-φυσιολογικής ανάλυσης* τις θεμελιώνει σε κανένα περισσότερο σταθερό έδαφος από τη μορφική δια-

λεκτική, Αυτό είναι το μεγάλο ριζικό σφάλμα του μαρξικού συστήματος από τη γέννησή του: απ' αυτό όλα τα υπόλοιπα απορρέουν αναγκαία (Bohm-Bawerk, 1975, σ. 101).

Η κριτική του βασιζόταν στην οριακή θεωρία, δηλαδή σ' ένα θεωρητικό πλαίσιο τελείως διαφορετικό απ' αυτό της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας αλλά και του Marx. Οι τελευταίοι θεωρούσαν ότι η οικονομική διαδικασία βασίζεται πρωταρχικά επάνω στην ανθρώπινη εργασία και οδηγεί στη δημιουργία ενός υπερπροϊόντος (υπεραξίας) που ιδιοποιείται με τη μορφή του κέρδους, του τόκου και της γαιοπροσόδου. Οι οριακοί, αντιθέτως, θεωρούσαν ότι η διαδικασία αυτή αφορά την παραγωγή διαμέσου της αμοιβαίας συνεργασίας διάφορων συντελεστών παραγωγής, ο καθένας από τους οποίους εισπράττει την ανάλογη με τη συνεισφορά του πρόσοδο, δηλαδή ότι δεν υπάρχει κανένα στοιχείο ασυμμετρίας μεταξύ της εργασίας και των λοιπών συντελεστών. Ξεκινώντας από μια θετικιστική-εμπειριστική οπτική, ο Bohm-Bawerk επέκρινε τη μαρξική μέθοδο της αναάλυψης της φύσης της αξίας ως μια καθαρά λογική απόδειξη χωρίς κανένα δόκιμο και απότο περιεχόμενο. Απηύθυνε τρεις επικρίσεις εναντίον του Marx:

Πρώτον, ότι ο Marx αγνόησε σημαντικούς συντελεστές, όπως τα δώρα της φύσης (γη, φυσικοί πόροι, ορυκτά, δέντρα κ.λπ.). Υπό αυτή την έννοια, το μαρξικό εμπόρευμα (ως δημιουργήμα της εργασίας) δεν είναι αντιπροσωπευτικό των εμπορευμάτων που στην πράξη ανταλλάσσονται στην αγορά. Όπως έδειξε, ήδη από πολύ νωρίς εξαιρετικά εύστοχα, ο Hilferding (1975, σ.156), το λάθος του Bohm-Bawerk είναι ότι συγχέει την αξία με την τιμή και οδηγείται στη σύγχυση αυτή από την ίδια τη θεωρία του. Πολλά πράγματα έχουν μια τιμή, όμως δεν έχουν όλα μια αξία. Ο Marx αλλά και η κλασική Πολιτική Οικονομία διευκρίνισαν από την αρχή ότι ο δημιουργός του ανθρώπινου κοινωνικού πλούτου είναι η εργασία και, κατά συνέπεια, μόνο τα πράγματα που έχουν δημιουργηθεί από την εργασία έχουν αξία. Επιπρόσθετα, σε κάθε ταξική κοινωνία είναι η εργασία που υπόκειται σε εκμετάλλευση. Σ' αυτές τις εκμεταλλευτικές κοινωνίες οι κατέχουσες (κοινωνικό πλούτο) τάξεις ιδιοποιούνται τον πλούτο αυτό διαμέσου της εκμετάλλευσης του δημιουργού του (δηλαδή της ιδιοποίησης υπερεργασίας). Στον καπιταλισμό η διαδικασία αυτή λαμβάνει τη μορφή της εκμετάλλευσης της εργασίας μέσα στην καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή. Γι' αυτόν το λόγο, για τον Marx, τα πράγματα τα οποία αξίζουν (δηλαδή έχουν αξία) είναι αυτά που δημιουργούνται από την εργασία.

Η δεύτερη επίκριση του Bohm-Bawerk (1975, σ.75) αναφερόταν σ' αυτούς τους παραγνωρισμένους συντελεστές που θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν την εργασία ως κοινός παράγων:

«Εάν απορριφθεί η αξία χρήσης των εμπορευμάτων, τότε απομένει μόνο μια άλλη ιδιότητα, αυτή του ότι είναι προϊόντα της εργασίας Είναι έτσι; Υπάρχει μόνο μια άλλη ιδιότητα; Δεν είναι η ιδιότητα του να σπανίζουν σε σχέση με τη ζήτηση επίσης κοινή σε όλα τα ανταλλάξιμα αγαθά; Ή ότι είναι υποκείμενα της προσφοράς και της ζήτησης; Ή ότι τα ιδιοποιούνται; Ή ότι είναι φυσικά προϊόντα; Ή είναι η ιδιότητα ότι κοστίζουν στους παραγωγούς τους ... κοινή σε όλα τα ανταλλάξιμα αγαθά; ... δεν μπορεί η αρχή της αξίας να κατοικεί σε οποιαδήποτε απ' αυτές τις κοινές ιδιότητες, όπως στην ιδιότητα του να είναι προϊόντα της εργασίας;».

Η τρίτη κατηγορία είναι ότι η αξία χρήσης μπορεί να αντικαταστήσει την εργασία. Όμως, αυτό που αποτελεί τη σπονδυλική στήλη της κριτικής του Bohm-Bawerk είναι η επίκληση του λεγόμενου προβλήματος του μετασχηματισμού. Υποστήριξε ότι υπάρχει ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ του πρώτου και του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* καθώς «η θεωρία του μέσου ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής δεν μπορούν να συμφιλιωθούν με τη θεωρία της αξίας» (Bohm-Bawerk, 1975, σ. 30).

Η κανονική εκκίνηση των αντιπαραθέσεων πάνω στη μαρξική αξιακή θεωρία και το ζήτημα του μετασχηματισμού δόθηκε το 1907 με το γνωστό άρθρο του Bortkiewicz (1952, 1975). Ο τελευταίος, ακολουθώντας ένα διαφορετικό δρόμο απ' αυτόν του Bohm-Bawerk, τη θεώρηση του πλεονάσματος της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας —και με παραπλήσια επιχειρηματολογία με εκείνη του λιγότερο γνωστού V.K.Dmitriev (1974)— επεσήμανε μια ασυνέπεια στα αριθμητικά παραδείγματα μετασχηματισμού αξιών σε τιμές που έδινε ο Marx. Συγκεκριμένα, διαπίστωσε ότι ενώ οι εισροές στην παραγωγή υπολογίζονταν σε αξιακά μεγέθη, οι εκροές υπολογίζονταν σε όρους τιμών παραγωγής. Ειρήσθω εν παρόδω ότι φαίνεται πως ο Marx (1978, τομ.ΙΙΙ, κεφ.9) είχε επίγνωση του προβλήματος, αλλά το θεωρούσε απλά τεχνικό ζήτημα που δεν έθιγε την ουσία της άποψής του. Ο ίδιος πρότεινε μια μαθηματική διόρθωση βάσει ενός συστήματος ταυτόχρονων εξισώσεων (και όχι αριθμητικών πινάκων), όπου και οι εισροές υπολογίζονται σε όρους τιμών παραγωγής. Όμως η διόρθωση αυτή έχει μια σειρά σημαντικές παρενέργειες. Πρώτο, σε αντίθεση με τον Marx, το ενιαίο ποσοστό κέρδους σχηματίζεται μόνο από τους τομείς παραγωγής μέσω παραγωγής και κατανάλωσης (δηλαδή εξαιρείται ο τομέας των ειδών πολυτελείας). Δεύτερο, στο σύστημα τιμών παραγωγής δεν υφίσταται κανένας λόγος ώστε να ισχύουν γενικά οι δυο μαρξικές ισότητες (δηλαδή η ισότητα μεταξύ του συνόλου των τιμών και του συνόλου των αξιών και η ισότητα μεταξύ του συνόλου της υπεραξίας και του συνόλου των κερδών). Το αποτέλεσμα είναι ότι οι τιμές παραγωγής αποστοιχίζονται από τις αξίες και μπορούν πλέον να υπολογιστούν ανεξάρτητα απ' αυτές.

IV. Η ενδιάμεση περίοδος: Sweezy, Dobb, Meek και Sraffa

Το θεωρητικό ενδιαφέρον για την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας παρουσίασε μια έντονη κάμψη στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, μετά τις πρώτες αντιπαραθέσεις γύρω από τη μαρξική κριτική της. Σ' αυτό που μπορεί να αποκληθεί ως ενδιάμεση περίοδος —μετά τους κλασικούς και πριν τη σύγχρονη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος— οι Sweezy (1968), Dobb (1968, 1973) και Meek (1973, 1977) ήταν οι μοναχικές φωνές που διατήρησαν ζωντανή την παράδοση της μαρξιστικής θεωρίας και τη μελέτη της αξιακής θεωρίας. Άλλωστε, η τελευταία είχε πλέον γίνει αποκλειστικό χαρακτηριστικό της μαρξιστικής παράδοσης, καθώς τα ορθόδοξα Οικονομικά είχαν χάσει κάθε ενδιαφέρον γι' αυτή.

Όμως αυτή η υπεράσπιση του μαρξισμού και της αξιακής θεωρίας δεν ήταν άμοιρη προβλημάτων. Στην πραγματικότητα, μέχρι τη δεκαετία του 1960 η Αξιακή Θεωρία της Ενσωματωμένης Εργασίας κυριαρχούσε μέσα στη μαρξιστική οικονομική θεωρία. Λίγο-πολύ όλοι αυτοί οι συγγραφείς ταύτιζαν την μαρξική αξιακή θεωρία με τη ρικαρδιανή. Η ταύ-

τιση αυτή ήταν ρητή στην περίπτωση του Dobb, ο οποίος μιλούσε για μια κοινή προσέγγιση Ricardo-Marx. Ήταν μερικώς στην περίπτωση του Meek, καθώς ο τελευταίος διαφοροποιούσε τη μαρξική από τη ρικαρδιανή άποψη. Παρ' όλα αυτά, η διαφοροποίησή του υπήρξε αδύναμη και μη ουσιαστική, καθώς η όλη θεώρησή του χαρακτηριζόταν από τεχνικισμό. Η αξία συνδεόταν με τη δυσκολία παραγωγής και το αντικείμενο της θεωρίας ήταν η οικονομία θεωρούμενη ως ένα τεχνικό και όχι κοινωνικό σύστημα παραγωγής. Παρά την αναγνώριση της διαφοροποίησης του Marx από τον Ricardo, τα δυο βασικά στοιχεία της —δηλαδή η μορφή της αξίας και η αφηρημένη εργασία (ως περιεχόμενο της αξίας)— ήταν εμφανώς υποβαθμισμένα. Η μορφή της αξίας ήταν κενή οποιουδήποτε ουσιαστικού περιεχομένου, καθώς η σφαίρα της κυκλοφορίας και το χρήμα απουσίαζαν. Αφετέρου, η ουσία της αξίας παραγνωριζόταν, καθώς η αφηρημένη εργασία γινόταν κατανοητή —με έναν αδύνατο τρόπο— απλά ως εργασία εν γένει (δηλαδή σε αφαίρεση από τους διαφορετικούς ειδικούς τύπους συγκεκριμένης εργασίας) και όχι —με την ισχυρότερη έννοια— των κοινωνικών σχέσεων μέσω των οποίων η εργασία κατανέμεται και ελέγχεται.

Όσον αφορά το ζήτημα του μετασχηματισμού, η οπτική του Bortkiewicz αναπτύχθηκε από τον Sweezy (1968) και αργότερα από τους Winternitz (1948), Seton (1957) και Meek (1956), οι οποίοι πρότειναν παραλλαγές της επεκτείνοντας την ανάλυση από το τριτομεακό μοντέλο (μέσα παραγωγής, μέσα κατανάλωσης, είδη πολυτελείας) σε πολυτομεακά μοντέλα μέσω της χρήσης πινάκων εισροών-εκροών και γραμμικής άλγεβρας.

Μια καθοριστική καμπή σημειώθηκε στη δεκαετία του 1960 με το έργο του Sraffa (1960). Ο τελευταίος, χρησιμοποιώντας την ανάλυση εισροών-εκροών, συγκρότησε μια κριτική της νεοκλασικής οριακής θεωρίας και έδειξε ότι η θεωρία κεφαλαίου της είναι μη συνεκτική. Η κριτική αυτή συνδυάστηκε με την επιστροφή στην προβληματική της Πολιτικής Οικονομίας —κυρίως στη ρικαρδιανή εκδοχή της, καθώς ο Sraffa ήταν επιμελητής της επανέκδοσης των έργων του Ricardo. Οι κοινωνικές τάξεις αναγνωρίστηκαν ως οι βασικοί φορείς, αν και η σραφιανή κατανόησή τους (ως διαχωρισμό στη σφαίρα της διανομής του εισοδήματος κυρίως) απέχει από τη μαρξική έννοια (που το κέντρο βάρους της είναι στη σφαίρα της παραγωγής). Αυτή η επιστροφή στην Πολιτική Οικονομία είχε εξαιρετικά σημαντικές επιδράσεις, παρόλο που ο Sraffa δεν αναφέρθηκε ρητά στη μαρξική αξιακή θεωρία. Ξεκίνησε από τις φυσικές ποσότητες της παραγωγής και την αλληλοσυσχέτισή τους και κατασκεύασε ένα μοντέλο εξισώσεων εισροών-εκροών, όπου η σχέση των τιμών με τα φυσικά μεγέθη ήταν τελείως ανεξάρτητη των αξιών (μια θεώρηση που είχε ήδη υποδειχτεί από τον Seton (1957)). Ουσιαστικά ξαναδοκίμασε την άγονη ρικαρδιανή αναζήτηση ενός αμετάβλητου μέτρου της αξίας μέσω ενός τυπικού εμπορεύματος (standard commodity). Το τελευταίο εκλαμβάνόταν ως ένα σύνθετο αγαθό και στην συνέχεια χρησιμοποιούνταν για να μετρήσει τη διανομή εισοδήματος σε μια οικονομία που παρήγαγε αναπαραγόμενα αγαθά. Ακολούθως ανέλυσε τις επιπτώσεις μιας διακύμανσης των μισθών πάνω στις τιμές και στο ποσοστό κέρδους, έχοντας προϋποθέσει ότι έχει υπάρξει εξίσωση των ποσοστών κέρδους. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια το τυπικό εμπόρευμα παίζει τον ίδιο ρόλο με το ρικαρδιανό σίτο και με τη βοήθειά του ο Sraffa επέλυσε τμήμα του προβλήματος του Ricardo. Όμως, ενώ ο τελευταίος αναζητούσε ένα μέτρο ανεπηρέαστο τόσο από τις αλλαγές στις συνθήκες παραγωγής όσο κι απ' αυτές στις συνθήκες διανομής (υπό σταθερές συνθήκες παραγωγής),

κι γι' αυτό η αναζήτηση του ακόμη και για ένα σύνθετο εμπόρευμα απέτυχε, ο Sraffa εγκατέλειψε τον πρώτο περιορισμό και διατήρησε μόνο το δεύτερο.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο, παρά την κυρίως εξωτερική κριτική της νεοκλασικής θεωρίας γενικής ισορροπίας, ο Sraffa (και οι σραφφιστοί) κατέφυγαν στο ίδιο στατικό πλαίσιο γενικής ισορροπίας. Βασισμένες πάνω στο έργο του Sraffa ακολούθησαν μια σειρά συνεισφορές με κυριότερες αυτές των A.Garegnani, A.Medio και M.Morishima. Γενικά, η σραφφιστική θεωρία συνδέθηκε με μια ευρύτερη τάση μέσα στην τότε κυρίαρχη κείνσιανή θεωρία που στόχευε στην επαναανακάλυψη της προβληματικής της Πολιτικής Οικονομίας. Η τάση αυτή υπαγορευόταν εν μέρει από το γεγονός ότι η αποκατάσταση από τον Keynes του προβλήματος της κρίσης (δηλαδή η αποτυχία των υποτιθέμενα τέλειων ρυθμιστικών μηχανισμών του συστήματος, αλλά βέβαια λόγω υποκατανάλωσης) δεν διέθετε ένα βαθύτερο θεωρητικό πλαίσιο. Επομένως, οι υποστηρικτές του —και ιδιαίτερα αυτό που αργότερα ονομάστηκε μετα-κείνσιανό ρεύμα— προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα τέτοιο πλαίσιο. Εάν στο έργο του Keynes η οπτική της Πολιτικής Οικονομίας επαναναδιύθηκε —αλλά με μια λανθάνουσα και συγκαλυμμένη μορφή, υπό τα ενδύματα της ορθόδοξης θεωρίας—, με τους μετα-κείνσιανούς παρουσιάστηκε μια πραγματική αναγέννηση. Οι συνεισφορές των Sraffa (1960), Kalecki (1971) Robinson (1969) παρείχαν τη βάση για τη σύνδεση του κείνσιανισμού με την κλασική Πολιτική Οικονομία. Εξαιρετικής σημασίας ήταν τα δοκίμια των Garegnani (1983) και Eatwell (1983), που επιτέθηκαν στη νεοκλασική ορθοδοξία, στις θεωρίες του προϊόντος και της απασχόλησης. Επικεντρώθηκαν στη σχέση μεταξύ των θεωριών αυτών και της θεμελίωσής τους στις νεοκλασικές αντιλήψεις για την αξία και τη διανομή και ανέπτυξαν μια κριτική τους που αναφερόταν κυρίως στην ανεπαρκή αντιμετώπιση του κεφαλαίου. Αυτή ήταν η βάση της αντιπαράθεσης για το κεφάλαιο μεταξύ των δύο Καίμπριτζ (της Αγγλίας και των ΗΠΑ).

Οι μέχρι τότε κυρίαρχες απόψεις μέσα στο Δυτικό Μαρξισμό (και ιδιαίτερα οι Dobb και Meek) προσέφεραν την υποστήριξή τους στον Sraffa. Ο Dobb (1973) χαιρέτισε την αποκατάσταση του Marx από τον Sraffa, καθώς άλλωστε συμπεριλάμβανε ρητά τον πρώτο στις τάξεις της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Ο Meek (1973, σ. 256) επίσης εξέφρασε την ίδια υποστήριξη ισχυριζόμενος ότι δεν έβλεπε κανένα ιδεολογικό αμάρτημα στο να πάρουμε τα μοντέλα του Sraffa ως στοιχεία μιας γενικής τεχνικής βάσης για την ανάλυσή μας, στην οποία χρειάζεται μόνο να προσδιορίσουμε ό,τι επιπλέον θεσμικά στοιχεία είναι αναγκαία. Κατέληγε δε ότι η διαδικασία του Sraffa αντανάκλασε τη βασική μαρξική ιδέα —δηλαδή ότι τιμές και εισοδήματα καθορίζονται, σε τελική ανάλυση, από τις σχέσεις παραγωγής— με μεγαλύτερη ακρίβεια και περισσότερο αποτελεσματικά από ό,τι ο Marx.

V. Η συζήτηση για την αξία

Στη δεκαετία του '60, με την έκρηξη του ριζοσπαστισμού στα πανεπιστήμια, υπήρξε μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την αξιακή θεωρία που οδήγησε σ' αυτό που έγινε γνωστό ως η σύγχρονη συζήτηση για την αξία (Value Debate) του '60 και του '70. Η εμφάνιση μιας σειράς νέων ρευμάτων έθεσε το έδαφος της συζήτησης αυτής.

Η πρώτη τάση που εμφανίστηκε οδηγήθηκε από τον Steedman (1977) και εμπνεύστηκε από το έργο του Sraffa. Οι βάσεις της μπορούν να βρεθούν στους Bortkiewicz και Dmitriev και κατέληξε στη θεώρηση της αξιακής θεωρίας ως περιττής. Ο Steedman (1981, σσ. 12-13) υποστήριξε ότι «η συχνή ταύτιση της αντίθεσης σε μια “εργασιακή θεωρία της αξίας” με την αντίθεση σε μια θεωρία της οικονομικής διαδικασίας με βάση την “ιδιοποίηση πλεονάσματος” —μια ταύτιση που ξεπλήδωσε αρκετά φυσικά από το έργο των Bohm-Bawerk και Wicksteed— μπορεί τώρα να δείχτει ότι είναι εσφαλμένη. Απόρριψη κάθε είδους “εργασιακής θεωρίας της αξίας” μπορεί, ακολουθώντας το έργο των Dmitriev, Bortkiewicz και Sraffa, να ριζώσει σταθερά μέσα στην προσέγγιση πλεονάσματος καθαυτή».

Το ρεύμα αυτό ονομάστηκε νεο-ρικαρδιανισμός επειδή κατανοούσε την αξία μέσα από τη θεωρία της Ενσωματωμένης Εργασίας του Ricardo, αν και έθεσε και μια ισχυρή βάση στη μαρξιστική θεωρία (συχνά επονομαζόμενο ως σραφριανός μαρξισμός). Οι νεο-ρικαρδιανοί υποστήριζαν ότι, παρόλο που ο μαρξισμός είναι μια δόκιμη θεωρία για κοινωνική και πολιτική ανάλυση, στην οικονομική θεωρία έχει ξεπεραστεί από εξελίξεις στις μαθηματικές τεχνικές και στα ορθόδοξα οικονομικά και γι' αυτό χρειάζεται ριζική ανανέωση. Ακολουθώντας την τεχνικιστική οπτική της ενσωματωμένης εργασίας, αποδέχτηκαν ότι η αξία ενός εμπορεύματος είναι, εξ ορισμού, η άμεση και έμμεση εργασία που ξοδεύτηκε για να παραχθεί υπό τις τρέχουσες παραγωγικές συνθήκες. Με βάση αυτή, κατέληξαν ότι η αξία είναι περιττή, καθώς οι τιμές παραγωγής (καθοριζόμενες από τα φυσικά-τεχνικά δεδομένα της παραγωγικής διαδικασίας) προσδιορίζουν το σύστημα χωρίς να χρειάζεται η προσφυγή στις αξίες. Μαζί με την απόρριψη της αξίας συμπεράναν ότι μια σειρά άλλα μαρξικά επιχειρήματα (όπως η διάκριση παραγωγικής - μη παραγωγικής εργασίας, η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους κ.λπ.) είναι επίσης άστοχα και θα πρέπει να εγκαταλειφθούν. Το υπόλοιπο μέρος της μαρξικής ανάλυσης υποτίθεται ότι αποτελεί την ουσία της θεωρίας του και μπορεί εύκολα να ενσωματωθεί μέσα σ' ένα σύγχρονο πλαίσιο στην υποτιθέμενα κοινή παράδοση Ricardo-Marx-Sraffa-Keynes-Kalecki (Steedman, 1977, σσ. 205-7). Πιο συγκεκριμένα, προώθησαν δυο θεμελιακές θέσεις:

1) Ο κεντρικός στόχος των μαρξικών οικονομικών είναι, πάνω απ' όλα, η συγκρότηση μιας προσδιορισμένης θεωρίας των τιμών. Συνεπώς, η μαρξιστική Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας θα πρέπει να μετασχηματιστεί σε μια θεωρία γενικής ισορροπίας εκφρασμένη σ' ένα επιλύσιμο σύνολο ταυτόχρονων εξισώσεων.

2) Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η αξία είναι μια περιττή τεχνική παράμετρος. Η μόνη χρησιμότητά της είναι ότι αποκαλύπτει την πηγή προέλευσης της υπεραξίας και τον ταξικό-εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του καπιταλισμού, αν και ακόμη κι αυτός ο ρόλος της δεν είναι άνευ προβλημάτων.

Ο πυρήνας του νεο-ρικαρδιανού επιχειρήματος είναι ο ακόλουθος. Το κόστος παραγωγής κάθε εμπορεύματος ισούται με το σύνολο των τιμών των αναγκαίων υλικών εισροών συν τους απαιτούμενους μισθούς. Όταν αυτό το κόστος πολλαπλασιαστεί επί το ενιαίο ποσοστό κέρδους, δίνει τη μάζα των κερδών. Το άθροισμα του συνολικού κόστους και του συνολικού κέρδους δίνει την τιμή του συνολικού προϊόντος. Εάν είναι δεδομένη η ποσότητα υλικών εισροών και εργασίας που χρησιμοποιείται σε κάθε διαδικασία παραγωγής, μπορεί να διατυπωθεί ένας αριθμός εξισώσεων ίσος με τον αριθμό των διαδικασιών παρα-

γωγής. Για να μπορεί να επιλυθεί το σύστημα, πρέπει ο αριθμός των διαδικασιών παραγωγής (εκφρασμένος στις αντίστοιχες εξισώσεις) να είναι ίσος με τον αριθμό των προϊόντων. Στο σύστημα εξισώσεων αυτό οι άγνωστοι είναι οι τιμές, το ποσοστό των μισθών και το ποσοστό κέρδους. Εάν οριστεί άλλη μια εξίσωση που να προσδιορίζει ένα ειδικό εμπόρευμα ή ένα καλάθι εμπορευμάτων ως αποτιμητή (numeraire), τότε έχουμε έναν άγνωστο περισσότερο από τις εξισώσεις. Ένας τρόπος επίλυσης του προβλήματος, που μπορεί να έχει οικονομικό νόημα, είναι να απαλειφθούν όλες οι τιμές και να κρατηθεί μόνο μια εξίσωση η οποία να συνδέει το ποσοστό κέρδους με το ποσοστό των μισθών εκφρασμένα στον επιλεγμένο αποτιμητή. Η αποδοχή είτε ενός δεδομένου ποσοστού μισθών είτε ενός δεδομένου ποσοστού κέρδους επιτρέπει, τότε, τον υπολογισμό της άλλης παραμέτρου.

Η κρίσιμη ιδέα, πίσω από τις νεο-ρικαρδιανές θέσεις, είναι μια ειδικού τύπου κατανόηση της σχέσης μεταξύ των σφαιρών οικονομικής δραστηριότητας (παραγωγή—κυκλοφορία—ανταλλαγή—διανομή). Η σφαίρα της παραγωγής κατανοείται ως η περιοχή όπου η εργασία τίθεται σε δράση με τη χρήση μέσων παραγωγής και με σκοπό τη δημιουργία προϊόντων. Οι σχέσεις διανομής καθορίζουν την κατανομή του προϊόντος μεταξύ των διάφορων κοινωνικών τάξεων. Οι σχέσεις αυτές, επομένως, υπερακαθορίζουν την παραγωγή ως το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η υλική παραγωγή λαμβάνει χώρα. Όμως η παραγωγή καθαυτή δεν είναι μια κοινωνική διαδικασία. Το αποτέλεσμα είναι πράγματι η προαναφερθείσα προσέγγιση πλεονάσματος του Ricardo, σε αντίθεση με την προσέγγιση υπεραξίας του Marx.

Στις σραφιανές θέσεις εναντιώθηκε μια χορεία συγγραφέων, όπως οι Pilling (1986), Fine-Harris (1979), Fine (1986), Elson (1979), Gerstein (1986), Weeks (1981), Himmelweit-Mohun (1978), Shaikh κ.λπ., οι οποίοι υποστήριξαν τη μαρξιστική αξιακή θεωρία. Στην κατεύθυνση αυτή αμφισβήτησαν πολλά από τα βασικά σημεία της μαρξιστικής ορθοδοξίας της ενδιάμεσης περιόδου. Το αποτέλεσμα ήταν η ανάπτυξη, από τη δεκαετία του '70, μιας προσέγγισης που ασπάζόταν την Αξιακή Θεωρία της Αφηρημένης Εργασίας. Η τελευταία αποτελεί την κοινωνική υπόσταση που εκφράζεται στις αξίες των εμπορευμάτων. Επειδή αυτή η εργασία είναι πάνω απ' όλα μια ιδιόμορφη κοινωνική διαδικασία, όχι απλά μια τεχνολογική προϋπόθεση, η εργασία που αντανακλάται σε ένα εμπόρευμα δεν είναι απαραίτητα ίση με την εργασία που ξοδεύτηκε για την παραγωγή του. Αντί, επομένως, να εξάγεται αναλυτικά από τις τρέχουσες τεχνικές συνθήκες παραγωγής, η αξία συλλαμβάνεται ως μια αυτο-κινούμενη υπόσταση, ως αξία-εν-διαδικασία, εξαγόμενη σε ιστορικό χρόνο μέσω της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Κατά τον Fine (1986), η τάση αυτή, ξεκινώντας με την απόρριψη της φιλο-ρικαρδιανής θέσης των Dobb-Meek —που βασίστηκε στην κριτική του Pilling (1986) [βλέπε τη συζήτηση μεταξύ Pilling (1973) και Meek (1973b)]— και της φιλο-κεϊνσιανής άποψης του Sweezy [βλέπε Weeks (1982)], βασίστηκε στους εξής άξονες:

1) Μια ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ της Αξιακής Θεωρίας της Ενσωματωμένης Εργασίας του Ricardo και αυτής της Αφηρημένης Εργασίας του Marx.

2) Την απόδοση ειδικής έμφασης στη σημαντικότητα της διαλεκτικής υλιστικής μεθόδου του Marx και ιδιαίτερα στη σχέση μεταξύ μορφής και περιεχομένου, ουσίας και εμφάνισης, ιστορικά συγκεκριμένου και αφηρημένου (δηλαδή μια έμφαση στα εγγειανά στοιχεία του Marx).

3) Την αναγνώριση της κεντρικότητας της αξιακής θεωρίας —και των ζητημάτων που απορρέουν απ' αυτή (τη διαδικασία μετασχηματισμού, τη διάκριση παραγωγικής — μη παραγωγικής εργασίας, τη θεωρία κρίσης και την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους), — για την ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αλλά και την αντιπαράθεση με τα ορθόδοξα Οικονομικά.

4) Την επιστροφή στα μαρξικά κείμενα και ιδιαίτερα σε ορισμένα έργα (όπως τα *Grundrisse* και το μετέπειτα ανέκδοτο κεφάλαιο για την Αξιακή Μορφή της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου*), καθώς και στην επανανακάλυψη ορισμένων παραγνωρισμένων συγγραφέων [όπως του Rubin (1973, 1978) και του Rosdolsky (1977)].

Οι νεο-ρικαρδιανοί κατηγορήθηκαν ότι αποτυγχάνουν να συλλάβουν την αφηρημένη εργασία ως κοινωνική εργασία και το μέγεθος της αξίας ως κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας. Αντίθετα, τοποθετήθηκαν σ' ένα πιο χαμηλό επίπεδο αφαίρεσης, καθώς ασχολήθηκαν μόνο με τις τιμές παραγωγής, υποθέτοντας ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαίων λειτουργεί περίπου αυτόματα επιβάλλοντας ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους. Αγνόησαν τη διαλεκτική μέθοδο του Marx και ότι ο τελευταίος ξεκίνησε από το υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης —αυτό του κεφαλαίου εν γένει, στον πρώτο τόμο— στοχεύοντας να δείξει τις γενικές τάσεις του συστήματος που βασίζονται στη θεμελιακή σχέση του (την σχέση κεφαλαίου-εργασίας) και ακολούθως, στη βάση των προηγούμενων, προχώρησε στη μελέτη του καπιταλιστικού ανταγωνισμού.

Αναφορικά με το ζήτημα της εκμετάλλευσης, η νεο-ρικαρδιανή άποψη αποδείχτηκε επίσης εσφαλμένη, καθώς υποστήριζε ότι η απόδειξη της εκμετάλλευσης της εργασίας στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία δεν προκύπτει από την αξιακή θεωρία αλλά από την έννοια του πλεονάσματος, το οποίο κατανοείται ως φυσικο-τεχνικό αποτέλεσμα. Η διαδικασία παραγωγής (και τα συναφή ζητήματα της επιλογής τεχνολογίας, του τρόπου και της έντασης της εργασίας κ.λπ.) θεωρείται ότι οργανώνεται χωρίς κοινωνικές επιρροές και περίπου εν απουσία ταξικής πάλης. Το αποτέλεσμά της είναι η παραγωγή ενός πλεονάσματος το οποίο στη συνέχεια διανέμεται μεταξύ κοινωνικών τάξεων και πλέον εκεί αναφύεται η εκμετάλλευση, καθώς η κοινωνική παραγωγή (και το πλεονάζον τμήμα της) δημιουργούνται από την εργασία αλλά διανέμονται μεταξύ αυτής και του κεφαλαίου. Συνεπώς, η εκμετάλλευση ορίζεται στο έδαφος της διανομής και όχι, όπως για τη μαρξική θεωρία, στο έδαφος της παραγωγής. Γι' αυτό άλλωστε αποτυγχάνουν να κατανοήσουν ότι η μαρξική αξιακή θεωρία δεν αποτελεί πρωτίστως ένα μέσο προσδιορισμού των τιμών ισορροπίας, αλλά μια θεώρηση σχεδιασμένη για να ερμηνεύσει την ιστορική ιδιαιτερότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Όμως η αντίδραση στο νεο-ρικαρδιανό τεχνικισμό δεν δημιούργησε ένα ενιαίο ρεύμα, αλλά μάλλον άνοιξε το δρόμο για μια σειρά νέες συζητήσεις σχετικά με την κατασκευή ενός κοινωνικού αξιο-θεωρητικού παραδείγματος. Παραδείγματος χάρι, ενώ η ανάλυση της αξιακής μορφής αποτέλεσε θεμελιακό στοιχείο κάθε σχεδόν άποψης που υποστηρίζει την Αξιακή Θεωρία της Αφηρημένης Εργασίας, τα τελευταία χρόνια προβλήθηκε ως μια ιδιαίτερη τάση από ορισμένους συγγραφείς [όπως οι Backhaus (1990, 1993), Eldred-Hanlon (1981), Eldred-Hanlon-Kleiber-Roth (1982, 1983, 1984, 1985) και Hansen-Pedersen-Stendeturp (1984)]. Η αρχική πηγή έμπνευσής τους ήταν μια σημαντική εργασία του Backhaus (1969), ο οποίος προσπάθησε να απομακρύνει πλήρως τη μαρξική αξιακή θεωρία απ' αυτή

του Ricardo. Σύμφωνα με τον Backhaus (1969), ο Marx στόχευε σε πολλά από τα γραπτά του (1859 *Κριτική*, 1867 *Κεφάλαιο*, κεφ.1ο και σε διάφορα μέρη στα *Grundrisse* και στις *Θεωρίες της Υπεραξίας*) να αποστασιοποιηθεί από τη ρικαρδιανή Αξιακή θεωρία. Βέβαια, κατά τον Backhaus, ένα μεγάλο μέρος της θεωρίας των τριών τόμων του *Κεφαλαίου* επιστρέφει στο ρικαρδιανισμό. Η θέση αυτή υιοθετήθηκε από τους Eldred, Hanlon, Kleiber και Roth που προσπάθησαν να ανακαλύψουν μια απόκλιση όσον αφορά την ανάλυση της αξιακής μορφής μεταξύ Marx και Engels (που υπήρξε ο επιμελητής του δεύτερου και του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*). Η τελική κατάληξη ήταν ότι οι Eldred, Hanlon, Kleiber και Roth οδηγήθηκαν στην πλήρη άρνηση κάθε Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας.

VI. Σύγχρονες προβληματικές για την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας

Χρήμα και Αφρημένη Εργασία

Οι νεότερες συζητήσεις για την αξιακή θεωρία έχουν σηματοδοτεί από τις αντιπαραθέσεις σχετικά με τη φύση και τη μορφή ύπαρξης της αφρημένης εργασίας. Μια εξαιρετικά δημοφιλής γραμμή απάντησης στο ερώτημα αυτό ορίζει το χρήμα ως την ενσάρκωση και το μοναδικό μέτρο της αφρημένης εργασίας και καταλήγει σε μια βασισμένη στην αγορά και την κυκλοφορία αντίληψη της αξίας. Μια άλλη άποψη προσπαθεί να ανακαλύψει μια αδιαμεσολάβητη και απτή ύπαρξη της (δηλαδή υπάρχουσα χωρίς να χρήζει διαμεσολαβούμενης εμφάνισης) μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Δηλαδή θεωρεί ότι στο σύγχρονο καπιταλισμό ολόένα και περισσότερο επικρατεί μια γενικά κοινή μορφή αδιαφοροποίητης εργασίας. Και οι δυο θεωρήσεις αυτές είναι προβληματικές, καθώς πάσχουν από ένα λανθάνοντα εμπειρισμό και αδυνατούν να κατανοήσουν ορθά τη διαλεκτική μορφή και περιεχομένου.

Η πρώτη άποψη αναφέρεται συνήθως ως «σχολή Rubin», αν και η σχέση της με το ρώσο θεωρητικό είναι το λιγότερο προβληματική. Ένα τυπικό δείγμα της αποτελεί το έργο συγγραφέων όπως οι Benetti-Berthomieu-Cartelier (1975), Benetti (1974), Cartelier (1976) και De Vroey (1982), οι οποίοι προσπάθησαν να επεξεργαστούν μια θεωρία της αφρημένης εργασίας στη βάση ενός κοινωνικού παραδείγματος, εν αντιθέσει με το τεχνολογικό σραφιανό. Για το σκοπό αυτό τόνιζαν εμφατικά την αναγκαιότητα σύνδεσης της φυσικο-τεχνικής διάστασης με την κοινωνική διάσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων. Το χρήμα θεωρήθηκε ως η έκφραση του μετασχηματισμού του ιδιωτικού σε κοινωνικό κεφάλαιο και ως η κοινωνική ενσωμάτωση της αξίας-εν-διαδικασία (value-in-process) και συνεπώς ότι μόνο διαμέσου της ανταλλαγής εμπορευμάτων με χρήμα η ιδιωτική εργασία αξιοποιείται και γίνεται αφρημένη κοινωνική εργασία. Κατ' αυτούς, η αξία, αντί να συνδέεται με μια απλή ενσωμάτωση εργασίας —ένα τεχνικό προτσές—, αναφέρεται σ' αυτή την αξιοποίηση της ιδιωτικής εργασίας διαμέσου της ανταλλαγής εμπορευμάτων με χρήμα. Επομένως, αποδέχτηκαν ότι η ανάλυση της μορφής-αξίας (value-form) είναι θεμελιακή για την οικοδόμηση ενός κοινωνικού παραδείγματος. Υποστήριξαν ότι σκοπός της αξιακής θεωρίας θα έπρεπε να είναι να ερμηνεύσει την ειδική λειτουργία μιας αποκεντρωμένης οικονομίας στην οποία δεν είναι νοητή μια a priori κοινωνική συνοχή, παρά ο προσδιορισμός της ισορροπίας των μεγεθών ανταλλαγής. Ως συνεπακόλουθο, η ποιοτική πλευρά της αξιακής θεωρίας διαχω-

ρίζεται από την ποσοτική και, ενώ η πρώτη αναβαθμίζεται, η σημασία της δεύτερης μειώνεται. Στο πλαίσιο αυτό οι Benetti και Cartelier υποστήριξαν ότι οι αξίες και οι τιμές είναι «μη σύμμετροι» (incommensurable) παράγοντες και επιτέθηκαν στον Marx για την προσπάθειά του να κατασκευάσει σχέσεις του τύπου «το σύνολο των τιμών ισούται με το σύνολο των αξιών», εφόσον αυτές συνδέουν αυτούς τους «μη σύμμετρους» παράγοντες.

Τα προβλήματα της θεώρησης αυτής είναι σημαντικά και τα αποτελέσματά τους φάνηκαν στη μετέπειτα εξέλιξή της, η οποία κατέληξε για πολλούς από τους υποστηρικτές της στην ολοκληρωτική ανατροπή των αρχικών θέσεών τους, την απόρριψη της αξίας και την αντικατάστασή της με το χρήμα ως την καθοριστική παράμετρο του θεωρητικού συστήματός τους. Παραδείγματος χάρη, οι Benetti και Cartelier (1980) όπως και ο Deleplace (1981), ενώ εξακολουθούν να υποστηρίζουν το κοινωνικό παράδειγμα, απορρίπτουν κάθε αναφορά στην αξία. Απορρίπτουν το εμπόρευμα ως το σημείο εκκίνησης της ανάλυσης της σύνδεσης των φυσικών και κοινωνικών πλευρών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και κρατούν μόνο την κοινωνική πλευρά, υποστηρίζοντας ότι τα οικονομικά δεν μπορούν να πουν τίποτα για τη φυσική διάσταση. Το νέο σημείο εκκίνησης είναι το χρήμα, επειδή είναι η μόνη κοινωνική σχέση η οποία στο αποκεντρωμένο σύστημα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι άμεσα κοινωνική. Όμως το χρήμα δεν συνδέεται πλέον με την αφηρημένη εργασία και την αξία. Μετακινήθηκαν επομένως από μια θεωρία που συνδέει τις φυσικές και κοινωνικές διαστάσεις σε μια που θεωρεί μόνο τις τελευταίες, καθώς υποστηρίζουν ότι οι κοινωνικές επιστήμες δεν μπορούν να αναλύσουν τη συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία αλλά μόνο τις μορφές κοινωνικοποίησης. Το χρήμα λειτουργεί ταυτόχρονα ως η ουσία και η μορφή της κοινωνικοποίησης. Η αξιακή αποτίμηση των εμπορευμάτων είναι απλά η χρηματική ισοδυναμία τους.

Το καθοριστικό σφάλμα των αρχικών θεωριών των συγγραφέων αυτών είναι ένα κοινό χαρακτηριστικό όλων των θεωριών της λεγόμενης «σχολής Rubin»¹⁵. Η όχι αδικαιολόγητη έμφασή τους στην κοινωνική διάσταση, σε αντίθεση με τις τεχνικιστικές και φυσικιστικές παρεκκλίσεις, καταλήγει σε μια απόπειρα να θεμελιωθεί ένας εκπρόσωπος της διάστασης αυτής ως η απόλυτη ενσάρκωσή της. Αυτός ανακαλύπτεται στο χρήμα, το οποίο ως γενικό ισοδύναμο κάθε εμπορεύματος και επομένως ως ο γενικός διαμεσολαβητής όλων των εμπορευματικών ανταλλαγών, έχει έναν προφανή κοινωνικό χαρακτήρα. Όμως η θεοποίηση του γενικού ισοδύναμου ως της αποκλειστικής και απόλυτης έκφρασης της κοινωνικής διάστασης αποτελεί μια υπεραπλοποίηση και, επιπλέον, έχει τις δικές της φετιχιστικές προεκτάσεις. Υποβαθμίζει βέβαια τον ενδοφυή κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής σ' ένα κατακερματισμένο σύνολο ιδιωτικών προτύπων, κατανοητών από μια βασική τεχνική οπτική γωνία και συνδεομένων μόνο μέσω της ανταλλαγής. Αυτό είναι μια καρικατούρα της θεωρίας του Marx για τον αναρχικό χαρακτήρα του καπιταλισμού, γιατί αγνοεί τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας (ή τον κατανοεί με μια κυκλοφοριακή έννοια) και έχει ισχυρές ομοιότητες με τα ορθόδοξα οικονομικά της ανταλλαγής. Κατά τον Marx, στην ανταλλαγή γίνεται ορατή η αντίθεση που είναι εσωτερική στην παραγωγή καθαυτή, δηλαδή η αντίθεση μεταξύ της ιδιωτικής εργασίας και του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Η αντίθεση αυτή είναι εσωτερική, ενδοφυής στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας καθαυτό. Επομένως, η κοινωνική διάσταση προκύπτει και υπάρχει, πρώτα και κύρια, στην

παραγωγή. Επιπρόσθετα, στο μαρξικό πλαίσιο η αξία, η οποία αποτελεί τον κεντρικό άξονα των κοινωνικών σχέσεων, δημιουργείται στην παραγωγή και ορίζεται πριν και ανεξάρτητα από το χρήμα¹⁶. Φυσικά, για τον Marx το χρήμα είναι αναπόσπαστο στοιχείο του καπιταλισμού, σε αντίθεση με την κλασική Πολιτική Οικονομία που τον θεωρούσε ουσιαστικά ως σύστημα εμπόρευματων ανταλλαγής. Όμως η εμπορευματική ανταλλαγή προηγείται λογικά της κατηγορίας του χρήματος και η ανταλλακτική ισοδυναμία μεταξύ των εμπορευμάτων προκύπτει πρώτα και κύρια από τον κοινό ενδοφυή χαρακτήρα τους, δηλαδή το ότι είναι προϊόντα εργασίας. Αυτό κάνει τα εμπορεύματα σύμμετρα καθαυτά. Το χρήμα και οι χρηματικές τιμές διαμεσολαβούν την ισοδυναμία αυτή, αλλά δεν είναι οι πρωταρχικοί προσδιοριστικοί παράγοντες¹⁷. Το χρήμα δεν προηγείται του εμπορεύματος αλλά γεννιέται από τη διαφοροποίηση μέσα στην εμπορευματική ανταλλαγή. Η αξία, επομένως, δημιουργείται στην παραγωγή και αξιοποιείται στην ανταλλαγή. Η κρίσιμη διάκριση είναι αυτή μεταξύ αξίας χρήσης (εκφράζοντας την υλική θεμελίωση της παραγωγής) και αξίας (της κοινωνικής μορφής). Η παραγωγή και η κυκλοφορία αξιών χρήσης δεν μπορεί να οριστεί ανεξάρτητα: μια συγκεκριμένη προσδιορισμένη ποσότητα αξιών χρήσης πρώτα παράγεται και μετά ανταλλάσσεται. Επιπλέον, η παραγωγή και η κυκλοφορία της αξίας δεν μπορεί να οριστεί ανεξάρτητα: ο χρόνος εργασίας ξοδεύεται στην παραγωγή αλλά αξιοποιείται κοινωνικά στην ανταλλαγή. Συνεπώς, η αφηρημένη εργασία και η αξία προηγούνται του χρήματος. Η αφηρημένη εργασία δημιουργεί αξία στο άμεσο προοίτιο παραγωγής, πριν την ανταλλαγή. Η κατηγορία του χρήματος εξάγεται από την κατηγορία του εμπορεύματος μόνο όταν η κατηγορία της αξίας έχει επαρκώς αναπτυχθεί.

Μια κοινή συνέπεια αυτών των θέσεων της «σχολής Rubin» είναι η εκφυγή στον κυκλοφορισμό και η υποβάθμιση της πρωτοκαθεδρίας της στιγμής της παραγωγής μέσα στο συνολικό κύκλωμα του κεφαλαίου (total circuit of capital). Τα σφάλματα αυτά διάνοιξαν το δρόμο για την εκθρόνιση, σ' ένα μετέπειτα στάδιο, της αξίας από το χρήμα. Ο υπερκριτικισμός και της αρχικής περιόδου και ο απολυτοποιημένος διαχωρισμός μεταξύ των ποιοτικών και ποσοτικών πλευρών της αξίας (με στόχο την εδραίωση της σημαντικότητας της κοινωνικής διάστασης) οδήγησαν αργότερα σ' ένα συνεπακόλουθο πλήρες διαζύγιο μεταξύ της φυσικής και της κοινωνικής διάστασης. Το χρήμα τότε αποτέλεσε μια εύκολη, αλλά επίσης εξαιρετικά στενή και αδύναμη, λύση στο δίλημμα αυτό. Αφενός, δεν μπορεί να του προσαφθεί η κατηγορία του τεχνικισμού, εφόσον τοποθετείται άμεσα στο επίπεδο του κοινωνικού (συνήθως μέσω της εξαγωγής του από τις λειτουργίες του κράτους, εν αντιθέσει με τη μαρξική εξαγωγή του από το εμπόρευμα). Αφετέρου, έχει μια άμεση και αδιαμεσολάβητη φυσική παρουσία. Επομένως, η διασπασμένη σχέση κοινωνικού και φυσικού επανεδραιώνεται, κατά κάποιον τρόπο, μέσω μιας αυθαίρετης μορφοποίησης γύρω από το χρήμα και με κόστος την αχρήστευση της αξίας. Η αρχική βύθιση στο κοινωνικό και το βασίλειο της ουσίας κατέληξε σε μια συγκεκριμένη επιστροφή στο φυσικά παρατηρήσιμο και στο επίπεδο της εμφάνισης.

Αντίθετα με τη λεγόμενη «σχολή Rubin», μια άλλη άποψη υποστήριξε ότι η αφηρημένη εργασία προκύπτει με έναν άμεσα ορατό τρόπο μέσα στην άμεση διαδικασία παραγωγής. Η άποψη του Gleicher (1983, 1985, 1985-6) είναι αντιπροσωπευτική αυτής της οπτικής. Ο τελευταίος προσπάθησε «να σχεδιάσει μια εναλλακτική οντολογία της αξίας ως αφηρημένης εργασίας... η οποία να περιλαμβάνει ταυτόχρονα παραδοσιακά μαρξιστικά, όπως και σο-

φαινόσται στοιχειά, ενώ επίσης απορρίπτει στοιχειά και από τις δυο αυτές προσεγγίσεις». Συνέδεσε την αντίληψη του Uno (1980) για την αξία (η οποία βασίζεται στην ανάλυση του «εμπορεύματος καθαυτού», δηλαδή χωρίς να συνδέεται η εμπορευματική ανταλλαγή με κάποιον κοινωνικό τρόπο παραγωγής) καθώς και την ανάλυση της καπιταλιστικής εργασιακής διαδικασίας των Braverman (1974) και Aglietta (1979).

Στην ουσία ο Gleicher υιοθέτησε μια ενδιάμεση θέση, υποστηρίζοντας ότι οι όροι που χρησιμοποιούν οι σραφιανοί —οι τεχνικές παράμετροι και το ποσοστό των μισθών— προσδιορίζουν τις τιμές παραγωγής μόνο, πρώτο, μέσω της ύπαρξης της αφηρημένης εργασίας ως ενός πραγματικού κοινωνικού φαινομένου που στοιχειοθετεί τις εμπορευματικές αξίες και, δεύτερον, του σχηματισμού της υπεραξίας. Ανακάλυψε δε αυτή τη μορφή ύπαρξης της αφηρημένης εργασίας ως απτή-φυσική παρουσία μέσα στη διαδικασία παραγωγής επειδή —κατά τον Babbage και τον Braverman— ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει την τάση να αποειδικεύει την εργασία¹⁸. Συνεπώς, ο εργάτης-μάζα (δηλαδή μια γενική και αδιαφοροποίητη μορφή συγκεκριμένης εργασίας) τείνει να γίνει η κυρίαρχη φιγούρα της κοινωνικής παραγωγής. Άρα, η καπιταλιστική ανάπτυξη καταλήγει στην ιστορική αφαίρεση της εργασίας, όπου η αφηρημένη εργασία είναι πλέον πραγματική (συγκεκριμένη) εργασία η οποία ανεξαρτητοποιείται από διάφορες αξίες χρήσης και είναι ομογενής σε όλη την γκάμα τους¹⁹. Όταν αντιμετώπισε δικαιολογημένες επικρίσεις, καθώς η θέση περί αποειδίκευσης έχει εμπειρικά απορριφθεί και αντιθέτως ο σύγχρονος καπιταλισμός εμφανίζει συνδυασμούς ειδίκευσης—αποειδίκευσης, ο Gleicher (1985-6, σ.466) μετακίνησε το επιχείρημά του από την οργάνωση της παραγωγής στο σύστημα ιεραρχίας. Υποστήριξε ότι η τάση αποειδίκευσης ισχύει, αλλά ταυτόχρονα η ιεραρχία των ειδικέυσεων δεν έχει εξαλειφθεί. Όμως έχει αλλάξει χαρακτήρα, καθώς δεν προκύπτει από την άμεση αλληλεπίδραση του εργάτη με το παραγόμενο εμπόρευμα αλλά από διαφοροποιήσεις στη λειτουργία, συντήρηση και σχεδιασμό μηχανημάτων. Οι διαφοροποιήσεις αυτές είναι κοινές για ένα ευρύ φάσμα κλάδων. Επομένως, ακόμη και εξαιρετικά εξειδικευμένες εργασίες γίνονται αφηρημένες. Κατέληξε δε ότι η ιεραρχία των ειδικέυσεων δεν απηχεί τη σχετική παραγωγικότητα (μονάδες αξίας χρήσης ανά ώρα εργασίας) των επιμέρους εργατών και ο καθένας από τους τελευταίους —ασχέτως της θέσης που κατέχει στην ιεραρχία των ειδικέυσεων—, δεν είναι παραγωγός μιας αξίας χρήσης αλλά η εργασία του είναι αφηρημένη (Gleicher, 1983, σσ. 115-6). Το επιχείρημα αυτό είναι ακατανόητο, καθώς ακόμη και οι πιο απλοϊκές απόψεις δεν υποστηρίζουν ότι η ιεραρχία των ειδικέυσεων αντιστοιχεί στην ιεράρχηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Όμως το πρόβλημα με τη θέση περί αποειδίκευσης δεν προκύπτει επειδή εξακολουθεί να υπάρχει η ιεραρχία των ειδικέυσεων, αλλά επειδή η διαφοροποίηση των εργασιακών καθηκόντων (πολλές φορές άσχετα από τη διοικητική θεσμοθέτησή της) παραμένει ένα χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Η διαφοροποίηση αυτή συμπεριλαμβάνει άλλες διαδικασίες παραγωγής που ο εσωτερικός καταμερισμός εργασίας γίνεται πιο απλός και άλλες που αντιθέτως γίνεται πιο σύνθετος. Επίσης, δεν υπάρχει μια ορατή τάση όλες αυτές οι αντιφατικές διαφοροποιήσεις να είναι ομοιόμορφες σε όλους τους κλάδους αλλά, αντίθετα, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές.

Ένα τελευταίο λάθος του Gleicher είναι ότι συμπεριλαμβάνει αδιάκριτα και αδικαιολόγητα υπό τον τίτλο «σχολή Rubin» σχεδόν κάθε συγγραφέα που υποστηρίζει την ανάλυση

της αξιακής μορφής (όπως τους Pilling, Rowthorn, Arthur, Gerstein, Kay, Fine, Harris, Himmelweit, Mohun, Elson, Eldred, Hanlon, De Vroey, Foley, Lipietz), ασχέτως των διαφορών τους και του εάν αποδέχονται το χρήμα ως την ενσάρκωση και το μοναδικό μέτρο της αξίας. Παραδείγματος χάρη, οι Foley, De Vroey και Lipietz εμπίπτουν δικαιολογημένα στην κατηγορία αυτή. Οι Eldred και Hanlon υποστηρίζουν τις θέσεις αυτές και επίσης απορρίπτουν κάθε εργασιακό περιεχόμενο της αξίας· όμως αναγνωρίζουν ότι ο Rubin διαφώνουσε ρητά με την άποψη αυτή. Οι Himmelweit και Mohun κρατούν μια ενδιάμεση θέση, καθώς υποστηρίζουν ότι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας προσδιορίζεται στη σφαίρα της ανταλλαγής. Όμως, από την άλλη πλευρά, οι Elson²⁰, Fine, Harris, Pilling και Gerstein, δεν αποδέχονται ότι το χρήμα είναι η μοναδική και άμεση ενσάρκωση της αφηρημένης εργασίας και διακρίνουν ρητά —ακολουθώντας τον Marx— μεταξύ του ενδοφρούς (χρόνος εργασίας) και του εξωτερικού (χρήμα) μέτρου της αξίας.

Οι σημερινές συζητήσεις σχετικά με την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας κινούνται σε συναφές έδαφος. Η μεν προσέγγιση τύπου Gleicher έχει σαφώς περιθωριοποιηθεί εξαιτίας των εμφανών αδυναμιών της. Αντιθέτως, μια σειρά θεωρίες δοκιμάζουν να αναδιατυπώσουν την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας γύρω από την έννοια του χρήματος —όχι απαραίτητα ταυτιζόμενες με τη «σχολή Rubin». Η «Νέα Λύση» στο πρόβλημα του μετασχηματισμού αποτελεί τον πιο επιφανή εκπρόσωπο της κατεύθυνσης αυτής. Επίσης, μια σειρά άλλες προσεγγίσεις, όπως η επονομαζόμενη υπερακαθοριστική (overdeterminist) λύση (Wolff-Roberts-Callari, 1982) και το Προσωρινό Ενιαίο Σύστημα (Carchedi-Freeman, 1996) ακολουθούν παραπλήσιους δρόμους.

Η «Νέα Λύση» στο πρόβλημα του μετασχηματισμού

Η «Νέα Λύση» (Dumenil, 1980, 1983-84, Foley, 1982) έχει ενδιαφέρον όχι μόνο λόγω της απήχησης της αλλά και γιατί δείχνει, με τον πιο συνεκτικό ίσως τρόπο, τα θετικά αλλά και τα αρνητικά στοιχεία μιας αντιμετώπισης του προβλήματος της αξίας με την προσφυγή στο χρήμα. Κατ' αρχήν υποστηρίζει ότι η αφηρημένη εργασία εκφράζεται άμεσα και αποκλειστικά στο χρήμα. Η συσχέτιση αυτή τοποθετείται άμεσα στο επίπεδο των συνολικών μεγεθών μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Το καθαρό προϊόν θεωρείται το κατάλληλο πεδίο εφαρμογής της συσχέτισης —καθώς το ακαθάριστο προϊόν παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα— και επομένως εξισώνεται η συνολική αξία του με τη συνολική ζωντανή εργασία.

Οι τεχνικές συνθήκες παραγωγής συγκεφαλαιώνονται από το διάνυσμα του ακαθάριστου προϊόντος x , του καθαρού προϊόντος y και της τεχνολογίας παραγωγής που δίνεται από τη μήτρα των εισροών A .

$$(1) \quad y = x - Ax$$

Το διάνυσμα των αξιών λ , εξαρτάται από τη μήτρα των εισροών A και το διάνυσμα της ζωντανής εργασίας l .

$$(2) \quad \lambda = \lambda A + l$$

Από τις δυο προηγούμενες σχέσεις έπεται ότι η αξία του καθαρού προϊόντος ισούται με τη συνολική ζωντανή εργασία που ξοδεύτηκε στη διαδικασία παραγωγής.

$$(3) \quad \lambda y = l x$$

Οι σχέσεις (1)-(3) είναι εν γένει αποδεκτές από κάθε εκδοχή της Εργασιακής Θεωρίας της Αξίας. Δεδομένου ενός οποιουδήποτε διανύσματος τιμών p , το καθαρό προϊόν σε όρους τιμών είναι py .

Το επόμενο βήμα της ανάλυσης είναι να χρησιμοποιηθεί η αδιαμφισβήτητη σε μαρξιστικά πλαίσια συσχέτιση της τιμής με την αξία για να οριστεί ένας μετασχηματιστής των μονάδων χρόνου εργασίας (το ενδογενές μέτρο της αξίας) σε μονάδες χρήματος (το εξωτερικό μέτρο της αξίας) ή αντίθετα. Αυτός ορίζεται είτε ως η Νομισματική Έκφραση της Εργασίας —NEE (Monetary Expression of Labour—MEL)— είτε ως η Εργασιακή Έκφραση του Χρήματος —EEX (Labour Expression of Money —LEM)— ή αξία του χρήματος (αναφερόμενη σε μια πιο κλασική μαρξική έννοια). Για την υπόλοιπη ανάλυση θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο l^* που υποδηλώνει δολάρια/ώρα. Επομένως,

$$(4) \quad \lambda y l^* = p y \quad \text{ή} \quad l^* = p y / \lambda y$$

Στο σημείο αυτό η «Νέα Λύση» διαχωρίζεται ριζικά από τη μαρξική θεωρία χρησιμοποιώντας το l^* (τη NEE) για να μεταφράσει τα αξιακά μεγέθη σε χρηματικά. Η βασική θέση της «Νέας Λύσης» είναι ότι η έκφραση της αξίας του καθαρού προϊόντος στην τιμή του λαμβάνει χώρα άμεσα μέσω της NEE.

Έπεται άμεσα από τις εξισώσεις (3) και (4) ότι

$$(5) \quad l^* = p y / l x \quad \text{NEE}$$

Συνεπώς, η NEE υπολογίζεται άμεσα, εφόσον το $l x$ μπορεί να προσεγγιστεί μέσω του μεγέθους του εργατικού δυναμικού και του μήκους της εργάσιμης μέρας και το $p y$ είναι η λογιστική αποτίμηση της προστιθέμενης αξίας από τις στατιστικές των Εθνικών Λογαριασμών.

Το πρόβλημα του μετασχηματισμού, ως γνωστόν, ανακύπτει μετά την εξίσωση (3), όταν το διάνυσμα των τιμών παραγωγής P εξάγεται από τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής A , x , l , υπό τη συνθήκη της εξίσωσης του ποσοστού κέρδους για όλα τα ανταγωνιζόμενα κεφάλαια. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να συσχετιστεί το διάνυσμα P με το διάνυσμα των αξιών, με τέτοιο τρόπο ώστε να ικανοποιούνται οι δυο μαρξικές «συνθήκες αμεταβλητότητας».

Η «Νέα Λύση» ουσιαστικά παραγνορεύει το πρόβλημα υποστηρίζοντας ότι και οι δυο συνθήκες αμεταβλητότητας ισχύουν μέσω της NEE. Όσον αφορά την ισότητα συνολικών τιμών με συνολικές αξίες, αυτή θεωρείται ότι ισχύει μόνο για το καθαρό προϊόν (δηλαδή αναγνωρίζεται μόνο η ισότητα της συνολικής τιμής του καθαρού προϊόντος με την συνολική αξία του, αλλά όχι του ακαθάριστου προϊόντος). Ταυτόχρονα το μοντέλο της δεν καθορίζει το επίπεδο τιμών αλλά είναι συμβατό με οποιοδήποτε τέτοιο επίπεδο. Για να εξασφαλιστεί η δεύτερη συνθήκη αμεταβλητότητας πρέπει να καθοριστεί η αξία της εργασιακής δύναμης VLP, η πηγή της αξίας και της υπεραξίας. Εδώ η «Νέα Λύση» διαχωρίζεται επίσης από τον κλασικό καθορισμό της (τόσο για τον Marx όσο και για τον Ricardo) ως ίση με την αξία ενός καλαθιού μισθιακών αγαθών b . Αντίθετα, ορίζεται ως

$$(6) \quad \text{VLP} = w(1/l^*)$$

Επομένως, η αξία της εργασιακής δύναμης είναι απλά η μετάφραση του ονομαστικού μισθού w σε αξιακούς όρους μέσω του EEX, δηλαδή του αντίστροφου του NEE (της εξουσιαζόμενης εργασίας από το χρήμα). Από την (5) προκύπτει ότι η αξία της εργασιακής δύναμης ισούται με το μερίδιο των μισθών στο καθαρό προϊόν:

$$(7) \quad \text{VLP} = \text{w}l\text{x} / \text{p}y$$

Τα κέρδη (σε όρους τιμών) και η συνολική υπεραξία δίνονται αντίστοιχα από τις (8) και (9):

$$(8) \quad \text{P} = \text{p}y - \text{w}l\text{x}$$

$$(9) \quad \text{S} = (1 - \text{VLP})l\text{x}$$

Πολλαπλασιάζοντας την (8) επί (1 / l*) προκύπτει ότι:

$$(10) \quad \text{P}(1 / l^*) = \text{S}$$

Με τον τρόπο αυτό το πρόβλημα του μετασχηματισμού αντί να επιλυθεί μάλλον ξεπερνιέται.

Το πρόβλημα με τη «Νέα Λύση» δεν βρίσκεται τόσο στο μαθηματικό φορμαλισμό όσο στα θεωρητικά της θεμέλια (βλέπε Lavanitsas - Mavroudeas, 1997). Αφήνοντας στην άκρη το ζήτημα του καθαρού προϊόντος, οι δυο βασικοί πυλώνες της —η NEE (ή η αξία του χρήματος) και η αντίληψή της για την αξία της εργασιακής δύναμης— είναι εξαιρετικά προβληματικοί. Καταρχήν η NEE είναι απλά μια εξ ορισμού σχέση που δεν έχει κανένα αιτιακό περιεχόμενο. Για να εξαχθεί, θα πρέπει να γνωρίζουμε τη συνολική τιμή. Η «Νέα Λύση» θεωρεί τις τιμές δεδομένες (συνήθως μέσω θεσμικών και ιστορικο-συγκυριακών παραγόντων), εν αντιθέσει με τον Marx που καθόριζε τις τιμές μέσω της αξίας του εμπορευματοικού χρήματος. Όμως για τη «Νέα Λύση», στο σύγχρονο καπιταλισμό η αξία του χρήματος δεν εξάγεται έστω και έμμεσα από το εμπορευματοικό χρήμα. Επιπλέον, ενώ η NEE μπορεί να οριστεί μόνον *ex post*, χρησιμοποιείται *ex ante* για να συσχετιστούν οι αξίες με τις τιμές. Μέσω της NEE το χρήμα αντιπροσωπεύει την αξία άμεσα και αδιαμεσολάβητα. Όμως, τόσο στη μαρξική θεωρία όσο και στην καπιταλιστική οικονομία ισχύει το αντίθετο. Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας (η ουσία της αξίας) εκφράζεται σε χρηματικές μονάδες (την τιμακική μορφή της αξίας) μέσω μιας σειράς διαμεσολαβήσεων, οι οποίες περιέχουν ενδογενώς τη δυνατότητα ανισορροπίας. Η ισοπέδωση της διαμεσολαβημένης έκφρασης της αξίας στην τιμή στο λόγο της NEE χάνει τόσο την πολυπλοκότητα της διαδικασίας αυτής όσο και τη δυνατότητα πρόκλησης ανισορροπίας. Μια σειρά προβλήματα ανακύπτουν από τα παραπάνω που συνδέονται άμεσα με το δεύτερο πυλώνα της, την αξία της εργασιακής δύναμης. Πρώτον, η εμπορευματοική φύση της εργασιακής δύναμης απορρίπτεται. Δεύτερον, ο ορισμός της αξίας της από τη «Νέα Λύση» παραπέμπει στη σμιθιανή ελεγχόμενη εργασία. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να συλλάβει τις επιπτώσεις των διαφοροποιήσεων της παραγωγικότητας της εργασίας πάνω στην αξία της εργασιακής δύναμης.

Το χαρακτηριστικό στοιχείο του καπιταλισμού είναι ότι μετατρέπει το χρήμα και την εργασιακή δύναμη σε ιδιόμορφα εμπορεύματα. Ο Marx (αλλά και ο Ricardo) προσπάθησαν να αναπτύξουν μια Εργασιακή Θεωρία της Αξίας βασισμένη στην αντίληψη ότι η αξία δημιουργείται στην παραγωγή και ενσωματώνεται στα εμπορεύματα, η οποία αφορά και τα δυο αυτά ιδιόμορφα εμπορεύματα. Φυσικά, λόγω της ιδιομορφίας τους, η εφαρμογή της σ' αυτά παρουσιάζει μια σειρά ειδικές πλευρές. Όμως, το να αντιμετωπίζεται το πρόβλημα αυτό με την προσφυγή στην οπτική της ελεγχόμενης εργασίας αδυνατίζει την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας.

VII. Επίλογος

Το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον για την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας, με όλα τα συναφή προβλήματα και αντιπαραθέσεις, αποτελεί ισχυρό αποδεικτικό στοιχείο της ανάγκης ύπαρξης μιας θεώρησης των οικονομικών σχέσεων που να ξεπερνά τη μυωπική αντίληψη των ορθόδοξων Οικονομικών. Ο αδιαμφισβήτητος ρόλος της εργασίας στη δημιουργία του κοινωνικού πλούτου —παρά τις νεοκλασικές αλλά και τις σύγχρονες μετα-μοντερνίζουσες συγκαλύψεις— την καθιστά το πιο δόκιμο θεωρητικό πρόσιμα.

Βιβλιογραφία

- Backhaus H.G. (1969), «Zur Dialektik der Wertform» in *Beitrage zur marxischen Erkenntnistheorie*, hrsg. von A.Schmidt, Frankfurt - [English translation Eldred-Roth (1980), *On the Dialectics of the Value-form, Thesis Eleven*, no.1]
- Backhaus H.G. (1990), «Για τη διαλεκτική της αξιακής μορφής», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, No. 7, greek translation of Backhaus (1969).
- Backhaus H.G. (1993), «Το μαρξικό σχέδιο για μια διαλεκτική μέθοδο ανάπτυξης ως θεματοποίηση του εσωτερικού στοιχείου της πολιτικής οικονομίας», *Αξιολογικά*, No. 5.
- Baran P.-Sweezy P. (1968), *Monopoly Capital*, Penguin
- Benetti C. (1974), *Valeur et Repartition*, Presses Universitaires de Grenoble, Maspero.
- Benetti C.-Berthomieu C.-Cartelier J. (1975), *Economie classique, economie vulgaire*, Presses Universitaires de Grenoble, Maspero.
- Benetti C.-Cartelier J. (1980), *Marchands, salaries et capitalistes*, Presses Universitaires de Grenoble, Maspero.
- Bohm-Bawerk E. (1891), *The Positive Theory of Capital*, Macmillan.
- Bohm-Bawerk E. (1975), *Karl Marx and the Close of his System*, Merlin Press [edited by P.Sweezy and including R.Hilferdings reply, entitled Bohm-Bawerks Criticism of Marx and L.Bortkiewicz's solution].
- Bortkiewicz L. (1952), «Value and Price in the Marxian System», *International Economic Papers*, No. 2.
- Bortkiewicz L. (1975), «On the Correction of the Fundamentals of Marx's Theoretical Construction in Volume 3 of *Capital*», in von Bohm-Bawerk E. (1975), *Karl Marx and the Close of his System*, Merlin Press [von Bortkiewicz L. (1907), Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des Kapitals, Jahrbucher fur Nationalökonomie and Statistik, July]
- Bullock P. (1973), *Categories of Labour Power for Capital*, CSEB, τομ. II.
- Bullock P. (1974), *Defining Productive Labour for Capital*, CSEB, τομ. III.
- Bullock P. - Yaffe D. (1975), «Inflation, Crisis and the post-war boom», *Revolutionary Communist*, No. 3-4.
- Cartelier J. (1976), *Surproduit et reproduction sociale*, Presses Universitaires de Grenoble, Maspero.
- De Vroey M. (1981), «Value, Production and Exchange», in Steedman-Sweezy (eds). (1981), *The Value Controversy*, Verso.
- De Vroey M. (1982), «On the Obsolescence of the Marxian Theory of Value: A Critical Review», *Capital & Class*, No. 17.
- De Vroey M. (1984), «Inflation: a non-monetarist monetary interpretation», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 8.
- Dmitriev V.K. (1974), *Economic Essays*, Cambridge.
- Dobb M. (1968), *Political Economy and Capitalism: some essays in economic tradition*, Routledge.
- Dobb M. (1973), *Theories of value and distribution since Adam Smith: Ideology and economic theory*, Cambridge University Press.
- Dumenil G. (1980), *De la valeur aux prix de production*, Economica.
- Eatwell J. (1983), «Theories of value, output and employment», in Eatwell - Milgate (1983), *Keynes Economics and the Theory of Value and Distribution*, Duckworth.

- Eatwell J.-Milgate M. (1983), *Keynes Economics and the Theory of Value and Distribution*, Duckworth.
- Eldred M.-Hanlon M. (1981), «Reconstructing Value-Form Analysis», *Capital & Class*, no. 13.
- Eldred M.-Hanlon M.-Kleiber L.-Roth M. (1982-85), *Reconstructing Value-Form Analysis*, Thesis Eleven, nos. 4 (1982), 7 (1983), 9 (1984), 11 (1985).
- Eldred M. (1984), «A reply to Gleicher: history: universal concept dissolves any concept!», *Capital & Class*, No. 23.
- Elson D. (ed.) (1979), *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, CSE Books.
- Elson D. (1979), «The Value Theory of Labour», in Elson (ed.) (1979), *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, CSE Books.
- Faccarello G. (1982), «Sraffa versus Ricardo: the Historical Irrelevance of the corn-profit model», *Economy & Society*, vol. 11, no. 2.
- Fine B.-Harris L. (1979), *Rereading Capital*, Columbia University Press.
- Fine B. (ed.) (1986), *The Value Dimension*, Routledge.
- Foley D. (1982), «The value of money, the value of labour-power and the Marxian Transformation Problem», *Review of Radical Political Economics*, vol.14, no. 2.
- Foley D. (1997), *Recent developments in the Labor Theory of Value*, paper presented at the Eastern Economic Association, Washington DC.
- Garegnani P. (1982), «On Hollanders Interpretation of Ricardos Early Theory of Profits», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 6, no. 1.
- Garegnani P. (1983), «Ricardos Early Theory of Profits and its Rational Foundation: a Reply to Professor Hollander», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 7, no. 2.
- Garegnani P. (1983b), «Notes on consumption, investment and effective demand», in Eatwell-Milgate (eds.) (1983), *Keynes Economics and the Theory of Value and Distribution*, Duckworth.
- Gerstein I. (1986), «Production, circulation and value», in Fine (ed.) (1986), *The Value Dimension*, Routledge.
- Gleicher D. (1983), «A historical approach to the question of abstract labour», *Capital & Class*, no. 21.
- Gleicher D. (1985), «A rejoinder to Eldred: Abstract Labour, the Rubin School and the Marxist Theory of Value», *Capital & Class*, no. 24.
- Gleicher D. (1985-6), «The ontology of labor values: remarks on the Science & Society value symposium», *Science & Society*, vol. XLIV, no. 4.
- Gramm W. (1988), «The movement from real to abstract value theory, 1817-1959», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 12.
- Hansen L.-Pedersen K.-Stenderup T. (1984), «On methodological problems in economic theory: a critique of aprioristic value theory», Institut for Socialvidenskab Roskilde Universitetscenter, *Instituttets skriftserie*, no. 15.
- Hilferding R. (1975), «Bohm-Bawerks Criticism of Marx», in von Bohm-Bawerk E. (1975), *Karl Marx and the Close of his System*, Merlin Press.
- Himmelweit S.-Mohun S. (1978), «The Anomalies of Capital», *Capital & Class*, no. 6.
- Himmelweit S.-Mohun S. (1981), «Real Abstractions and Anomalous Assumptions», in Steedman I.-Sweezy P. (1981), *The Value Controversy*, Verso.
- Hollander S. (1979), *The Economics of David Ricardo*, Heinemann.
- Hollander S. (1983), «Professor Garegnanis Defence of Sraffa on the Material Rate of Profit», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 7, no. 2.
- Kalecki M. (1971), *Essays on the dynamics of the Capitalist Economy*, Cambridge University Press.
- Kay G. (1979), «Why Labour is the starting point of capital», in Elson (ed.) (1979), *Value: The Representation of Labour in Capitalism*, CSE Books.
- Kliman A.-McGlone T. (1988), «The transformation non-problem and the non-transformation problem», *Capital & Class*, no. 35.
- Lapavistas C.-Mavroudeas S. (1997), «The New Solution of the transformation problem: some issues regarding the treatment of value», paper presented at the Eastern Economic Association, Washington DC.
- Lipietz A. (1982), «The So-Called Transformation Problem Revisited», *Journal of Economic Theory*, no. 26.
- Mandel E.-Freeman A. (eds.) (1984), *Ricardo, Marx, Sraffa*, Verso.
- Marx K. (1859), «Zur Kritik der Politischen Ökonomie», *MEW*, 13, Dietz Verlag, Berlin 1974 - English edn. Dobb (1971) -translation S.W.Ryazanskaya, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Lawrence & Wishart.
- Marx K. (1867), *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie*, Band I, Die Wertform (pp. 764-784, dropped in subsequent editions) - English translation Roth-Suchting (1978), «The Value-form», *Capital & Class*, no. 4.

-
- Marx K. (1978), *Το Κεφάλαιο*, τομ. I, II, III, Σύγχρονη Εποχή.
 - Mavroudeas S. (1990), «Regulation Approach: a Critical Appraisal», Ph. D. thesis, Birkbeck College, University of London.
 - Μαυρουδέας Σ. (1992), «Η Θεωρία της Αξίας και η Ρύθμιση», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, No. 9.
 - Μαυρουδέας Σ. (1993), «Ο Ι. Ι. Ρουβίν και η συνεισφορά του στη μαρξιστική Πολιτική Οικονομία», *Θέσεις*, No. 44.
 - Medio A. (1977), «Neo-classiques, neo-Ricardiens et Marx», in Faccarello G.-de Lavergne P. (eds.) (1977), *Une Nouvelle Approche en Economie Politique?*, Economica, Paris.
 - Meek R. (1956), «Some Notes on the Transformation Problem», *The Economic Journal*, March (also in Meek R. (1967), *Economics and Ideology and Other Essays*, London).
 - Meek R. (1973), *Studies in the Labour Theory of Value*, Lawrence & Wishart.
 - Meek R. (1973b), «Reply to Pilling», *Economy & Society*, vol. 2.
 - Meek R. (1977), «Value in the History of Economic Thought», in Meek (1977), *Smith, Marx and After: Ten Essays in the Development of Economic Thought*, Chapman & Hall.
 - Morishima M. (1973), *Marx's Economics*, Cambridge.
 - Pilling G. (1973), «Reply to Meek», *Economy & Society*, vol. 2.
 - Pilling G. (1986), «The law of value in Ricardo and Marx», in Fine B. (1986), *The Value Dimension*, Routledge.
 - Reuten G.-Williams M. (1989), *Value-Form and the State*, Routledge.
 - Ricardo D. (1972), *Principles of Political Economy and Taxation*, London.
 - Rosdolsky R. (1977), *The making of Marx's Capital*, Pluto Press.
 - Rubin I.I. (1973), *Essays on Marx's theory of value*, Black & Rose.
 - Rubin I.I. (1978), «Abstract labour and value in Marx's system», *Capital & Class*, no. 5.
 - Samuelson P. (1971), «Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem between Marxian Values and Competitive Prices», *Journal of Economic Literature*, vol. 9, June., p. 404.
 - Seton F. (1957), «The Transformation Problem», *Review of Economic Studies*, June.
 - Smith A. (1986), *The Wealth of Nations*, Penguin.
 - Sraffa P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*, Cambridge University Press.
 - Steedman I. (1977), *Marx after Sraffa*, New Left Books.
 - Steedman I.-Sweezy P. (eds.) (1981), *The Value Controversy*, Verso.
 - Sweezy P. (1968), *The Theory of Capitalist Development*, Modern Reader Paperbacks (first edn. 1942).
 - Sweezy P. (1981), «Marxian Value Theory and Crises», in Steedman-Sweezy (eds.) (1981), *The Value Controversy*, Verso.
 - Uno K. (1980), *The Principles of Political Economy*, London.
 - Weeks J. (1981), *Capital and Exploitation*, Edward Arnold.
 - Weeks J. (1982), «A Note on the Underconsumptionist Theory and the Labour Theory of Value», *Science & Society*, vol. XLVI.
 - Winternitz J. (1948), «Values and Prices: A Solution of the So-called Transformation Problem», *The Economic Journal*, June.
 - Wolff R. - Roberts B. - Callari (1982), «Marx's (not Ricardos) "Transformation Problem": A Radical Reconceptualization», *History of Political Economy*, vol. 14, no. 4.
 - Yaffe D. (1972), *The Marxian theory of Crisis, Capital and the State*, CSEB, τομ. II, vo. 2.
 - Yaffe D. (1973), «The crisis of profitability: A critique of the Glyn-Sutcliffe thesis», *New Left Review*, No. 80.
 - Yaffe D. (1975), «Value and Price in Marx's Capital», *Revolutionary Communist*, τομ. I.
 - Zeleny J. (1980), *The logic of Marx*, Blackwel.

Σημειώσεις

1. Ο Gramm (1988) διακρίνει —από μια Κεϊνσιανή και φίλο-νεορικαρδιανή σκοπιά— δυο φάσεις στην απόληψη του ενδιαφέροντος για την αξιακή θεωρία. Η πρώτη (1870-1920) καλύπτεται από τις υποκειμενικές θεωρίες της αξίας και τη χαρακτηρίζει ως το ενδιάμεσο στάδιο της νεοκλασικής μετάβασης. Κατά τη δεύτερη φάση (1920-1959) κυριαρχεί η θεωρία της γενικής ισορροπίας και εξαιρείται πλήρως κάθε αξιακή θεωρία.

Πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι ο Gramm χρησιμοποιεί τους παραπλανητικούς όρους πραγματική και αφηρημένη αξία. Σ' αυτή την κατανόηση της δεύτερης ως κάτι ουσιαστικά μεταφυσικό, ακολουθεί την Robinson (1962, σ.26): «Όπως όλες οι μεταφυσικές έννοιες, όταν προσπαθείς να την εντοπίσεις αποδεικνύεται απλά μια λέξη... Παρ' όλα αυτά, προβλήματα που ανέκυψαν κατά την αναζήτηση των αιτιών της αξίας δεν είναι καθόλου κενά περιεχομένου». Αποστασιοποιείται μόνο εν μέρει καθώς υποστηρίζει ότι τα προβλήματα αυτά είναι μεστά σημασίας: «Πέραν της βασικής επιβίωσης, τα πιο σημαντικά στοιχεία της ανθρώπινης ευημερίας (π.χ. αγάπη, εξουσία, φόβος, φθόνος) είναι μεταφυσικά στο χαρακτήρα τους αλλά πλήρη από αξία». Η θεώρηση αυτή είναι σχεδόν τυπικά θετικιστική-εμπειριστική αλλά με έναν αναστραμμένο τρόπο. Στην κλασική της έκφραση το μη απτό δεν υφίσταται και είναι μη σημαντικό. Στην εκδοχή του Gramm, εξακολουθεί να παραμένει μεταφυσικό αλλά είναι σημαντικό στο ηθικό κυρίως επίπεδο.

2. Στο καπιταλιστικό σύστημα εμπορευματοποιήθηκαν δυο βασικές παραγωγικές δυνάμεις, η εργασιακή δύναμη και η γη, που στη φεουδαλική οικονομία παρέμεναν εκτός της εμπορευματικής σφαίρας.

3. Κατά τη γνωστή ρήση του Marx, η πραγμάτωση της φιλοσοφίας είναι η ενοποίησή της με την κοινωνική δράση του εργατικού κινήματος σε μια οργανική ενότητα, με στόχο την κοινωνική αλλαγή.

4. Ο καθορισμός της αξίας απλά από την πρώτη οδηγεί στο παράλογο συμπέρασμα ότι, όταν το συγκεκριμένο εμπόρευμα παραχθεί με παρωχημένες παραγωγικές διαδικασίες (που δεν εξοικονομούν επαρκώς την εργασιακή δύναμη), θα αξίζει περισσότερο. Αντιθέτως, ο Marx υποστήριξε ότι η αξία του καθορίζεται από την εργασία που απαιτείται για την παραγωγή του υπό τις μέσες συνθήκες παραγωγής που κυριαρχούν στον κλάδο.

5. Κατά τον Smith, ο ανταγωνισμός οδηγεί στη μετακίνηση κεφαλαίων από τους λιγότερο στους περισσότερο κερδοφόρους κλάδους. Η κίνηση αυτή, διαμέσου της αυξομείωσης της προσφοράς και της ζήτησης, αυξάνει τις τιμές (και κατ' επέκταση τα κέρδη) στους λιγότερο κερδοφόρους κλάδους και αντιστοίχως τις μειώνει στους περισσότερο κερδοφόρους. Η κίνηση αυτή οδηγεί στην τάση εξίσωση των ποσοστών κέρδους, η οποία βέβαια ποτέ δεν πραγματοποιείται πλήρως. Επομένως, οι τιμές αγοράς διακυμαίνονται γύρω από τις «φυσικές τιμές» που αποτελούν το μακροχρόνιο μέσο όρο τους. Όπως είναι προφανές, το σύστημα τιμών που εξασφαλίζει την εξίσωση των ποσοστών κέρδους θα είναι αντίστοιχο των αξιών μόνο εάν όλοι οι κλάδοι έχουν την ίδια οργανική σύνθεση κεφαλαίου (δηλαδή αναλογία σταθερού προς μεταβλητό κεφάλαιο). Το γρίφο αυτό προσπάθησε, αποτυχημένα, να λύσει ο Ricardo μέσω του αμετάβλητου μέτρου της αξίας. Παρά την αποτυχία του, θεωρούσε ότι το πρόβλημα αυτό είναι απλά ένα ζήτημα σταδιακής προσέγγισης των τιμών στις υπολανθάνουσες αξίες.

6. Μια πειστική ερμηνεία των επιπέδων αφαίρεσης του πρώτου και του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* προτάθηκε από τον Rosdolsky (1977). Μια ακριβής παρουσίαση των διαφορετικών απόψεων πάνω στο θέμα αυτό, καθώς και η υποστήριξη μιας άλλης άποψης απ' αυτή του Rosdolsky, δίνεται από τον Foley (1997).

7. Οι υποθέσεις αυτές χαρακτηρίστηκαν αργότερα ως συνθήκες αμεταβλητότητας.

8. Ο Medio (1977) παρουσιάζει μια αυτοκριτική του σραφιανού ρεύματος στο ζήτημα αυτό.

9. Παρ' όλα αυτά οι Fine-Harris (1979) διακρίνουν τους μετα-κεϊνσιανούς από τους μετα-ρικαρδιανούς όσον αφορά την αξιακή θεωρία, καθώς οι πρώτοι διατηρούσαν ένα (σχετικά αδύναμο) ρόλο γι' αυτή ενώ οι δεύτεροι κατέληγαν να τη θεωρούν περιττή.

10. Είναι αλήθεια ότι οι σραφιανοί, λόγω της επιμέλειας της επανέκδοσης των έργων του Ricardo από τον Sraffa, είχαν κάτι σαν επικυριαρχία επάνω στη ρικαρδιανή παράδοση. Όμως υπάρχουν ισχυρές αμφισβητήσεις της τόσο από τη μαρξιστική όσο και από τη νεοκλασική σκοπιά. Από την πλευρά της πρώτης, ο Faccarello (1982) αμφισβήτησε την πιστότητα της σραφιανής ερμηνείας πριν από την προσήλωσή της σε μια αξιακή θεωρία βασισμένη στο χρόνο εργασίας. Επίσης, ο Fine (1983, 1986, σ.13) επέκτεινε την αμφισβήτηση αυτή στη σραφιανή ερμηνεία του προβλήματος της ρικαρδιανής αξιακής θεωρίας και στη λύση του. Από τη νεοκλασική πλευρά, ο Hollander (1979) αμφισβήτησε τη σχέση Ricardo-Sraffa και ακολούθησε μια έντονη αντιπαράθεση μεταξύ Garegnani (1982, 1983) και Hollander (1983).

11. Η πρώτη φάση της βρετανικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στους νεο-ρικαρδιανούς, τους φονταμενταλιστές [Yaffe (1972, 1973, 1975), Bullock (1973, 1974) Bullock-Yaffe (1975)] και την προσέγγιση του συνολικού κυκλώματος του κεφαλαίου των Fine-Harris παρουσιάζεται διεξοδικά από τους Fine-Harris (1986).

12. Η υπόγλιση αυτής της μαρξιστικής ορθοδοξίας στο νεο-ριζοκραδιστικό ήταν εμφανής ακόμη και στην πιο επιφυλακτική στάση του Sweezy απέναντι στον Staffa. Παρόλο που δεν εκθείασε τις θέσεις του, ήταν ο πρώτος που προώθησε την άποψη του Bortkiewicz και πρότεινε —μαζί με τον Baran [Baran-Sweezy (1968)]— την προσέγγιση του πλεονάσματος. Ταυτόχρονα όμως προχώρησε σε μια μετριασμένη κριτική του Steedman. Ο Sweezy (1981, σ.23) υποστήριξε ότι είναι μέσω του παντρέματος της ποιοτικής με την ποσοτική αξιακή θεωρία που ο Marx καθόρισε να φωτίσει την ιστορία του καπιταλισμού και, επομένως, η μαρξική θεωρία δεν είναι κυρίως μια θεωρία του προσδιορισμού των τιμών. *Δεύτερο*, was able to illuminate the history of capitalism and therefore Marx's theory was not mainly a theory of price determination. Secondly, υποστήριξε ότι — αντίθετα με την άποψη του Steedman — υπάρχει ένας τρόπος να συνδεθούν οι αξίες με τις τιμές παραγωγής είτε μέσω του δρόμου του Bortkiewicz είτε μέσω της επαναληπτικής λύσης του Shaikhs (1977). Τρίτον, ότι η κρίσιμη έννοια και μεταβλητή της ανάλυσης, το κέντρο βάρους που κρατά τα πάντα στη θέση τους, είναι το ποσοστό υπεραξίας, και είναι ακριβώς το ποσοστό υπεραξίας που εξαφανίζεται, χάνεται χωρίς ίχνη, από μια ανάλυση που γίνεται σε όρους τιμών (Sweezy, 1981, σ. 26). Στο σημείο αυτό ο Sweezy (1981, σ. 26, υπ. 8) παραδέχτηκε ότι οι προηγούμενες μελέτες του στο θέμα αυτό — ιδιαίτερα το 5ο (Η Σημασία του Υπολογισμού της Τιμής) και 6ο τμήμα (Γιατί δεν αρχίζουμε με τον υπολογισμό της τιμής;) του κεφαλαίου πάνω στο πρόβλημα του μετασχηματισμού της Θεωρίας της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης— ενώ δεν ήταν εσφαλμένες, δεν έφταναν στην καρδιά του θέματος, η οποία είναι ο κρίσιμος ρόλος του ποσοστού υπεραξίας για όλη τη μαρξική θεωρία του καπιταλισμού. Τέλος, υποστήριξε ότι, αντίθετα με τους επικριτές του καθώς και αυτού του Baran, η ανάλυση των μονοπωλιακών τιμών δεν υποτείνει την απόθεση της θεωρίας της αξίας επειδή αυτές είναι μετασχηματισμένες τιμές παραγωγής με την ίδια ακριβώς έννοια που οι τιμές παραγωγής είναι μετασχηματισμένες αξίες (Sweezy, 1981), σ. 27 και υπ. 9).

13. Μια ενδιάμεση θεωρία —δηλαδή μια ανάλυση της αξιακής μορφής κατά τους Eldred κ.α. (1982-85) αλλά χωρίς να απορρίπτει την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας— προτάθηκε από τους Reuten-Williams (1989).

14. Ο I.I. Rubin κάθε άλλο παρά συμφωνούσε με τις απόψεις των σύγχρονων υποστηρικτών του (βλέπε Μαυρουδέας, 1993). Σε πολλά σημεία επιβεβαίωσε ότι η αξία μπορεί να μελετηθεί χωρίς να έχει ως προϋπόθεση το χρήμα (Rubin, 1978), σ. 36) και επίσης απέρριψε την άποψη ότι η πρώτη δημιουργείται στην κυκλοφορία. Αντιθέτως, υποστήριξε ότι η αφηρημένη εργασία και η αξία δημιουργούνται στη διαδικασία της άμεσης παραγωγής και μόνο πραγματώνονται στη διαδικασία της ανταλλαγής (Rubin, 1978), σ. 125). Επίσης, αναφερόμενος στον ποσοτικό προσδιορισμό της αφηρημένης εργασίας, διευκρίνισε ότι θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι η κοινωνική εξισοποίηση της εργασίας στη διαδικασία της ανταλλαγής διεξάγεται σε απομόνωση από την εξάρτησή της από την παραγωγή (π.χ. μήκος, ένταση, βαθμός εκπαίδευσης κ.λπ.), καθώς θα χανόταν κάθε κανονικότητα και το μόνο που θα απέμενε θα ήταν η άναρχη κίνηση της αγοράς (Rubin, 1973, σ. 154).

15. Αντίστοιχη είναι η προσέγγιση του De Vroey και των ρυθμιστών (Lipietz κ.λπ.), βλέπε Μαυρουδέας (1992).

16. Με αυτή την έννοια ο Marx χρησιμοποιεί την αξιακή θεωρία, στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, για να αναλύσει την παραγωγή, ενώ κάνει αφαίρεση της ανταλλαγής και της διανομής. Η ανταλλαγή θεωρείται μόνο στην απλή μορφή της σχέσης εργάτη-καπιταλιστή. Το γεγονός ότι η ανταλλαγή, η οποία στην αναπτυγμένη μορφή της συνεπάγεται το επίπεδο των «πολλών κεφαλαίων», δεν είναι παρούσα, δεν εμποδίζει τον Marx από το να χρησιμοποιήσει την αξιακή θεωρία στην ανάλυση της παραγωγής, σε αφαίρεση από τις άλλες σφαίρες.

17. Η πολεμική του Marx εναντίον του Bailey αποτελεί μια από τις πιο αποφασιστικές αντιμετώπισεις της πλάνης αυτής.

18. Ο Babbage υποστήριξε ότι υπάρχει μια τάση απλοποίησης του συλλογικού εργάτη. Ο Braverman (1974, σ. 81) υιοθέτησε την άποψη αυτή για να τεκμηριώσει τη θέση του περί απο-ειδίκευσης της εργασίας στον καπιταλισμό. Οι περισσότερες δε αναλύσεις της δεκαετίας του '70 για τη διαδικασία εργασίας —και ανάμεσα σ' αυτές η Ρύθμιση και ο Aglietta— ασπάζτηκαν την άποψη αυτή για να θεμελιώσουν τις έννοιες του τείλοισμού και του φροντισμού.

19. Η θέση αυτή βασίζεται επάνω στον εξαιρετικά προβληματικό ορισμό της αφηρημένης εργασίας ως «η υποκειμενική δραστηριότητα παραγωγής αξίας χρήσης η οποία δεν είναι ειδική για μια συγκεκριμένη αξία χρήσης αλλά αντιπροσωπεύει τη δυνατότητα παραγωγής μιας ευρείας ποικιλίας αξιών χρήσης» (Gleicher, 1983, σ. 107). Ο ορισμός αυτός συμπλέκει αδόκιμα την αφηρημένη με τη συγκεκριμένη εργασία.

20. Η Elson (1979), ιδιαίτερα, όχι μόνο αποστασιοποιείται από τον Rubin αλλά τον κατηγορεί επίσης για την ίδια τεχνικιστική παρέκκλιση όπως αυτή των Sweezy, Meek, Althusser etc. Για ένα σχολιασμό της κριτικής της βλέπε Μαυρουδέας (1993).